

ΣΟΛΩΝ ΝΕΟΚ. ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
1941-1974

ΕΙΣΑΓΩΓΗ
ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ

ΤΟΜΟΣ Α'
ΚΑΤΟΧΗ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΑΝΑ
1941-1945

POLARIS ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Πρώτη επανέκδοση: Σεπτέμβριος 2009
© Polaris Εκδόσεις 2009
© Λίτσα Γρηγοριάδου
Πρώτη έκδοση: Εκδόσεις Κ. Καπόπουλος 1973

Επιμέλεια κειμένων: Κυριάκος Αθανασιάδης
Διόρθωση: Κυριάκος Αθανασιάδης, Άννα Βλαχοδήμου

Σχεδιασμός εξωφύλλου, γραφιστική επιμέλεια: Μαρία Ζαχαριουδάκη
Φωτοστοιχειοθεσία: Αναστασία Σπανιολέτου
Επιμέλεια χαρτών: Γιώργος Γιαννικόπουλος
Σάρωση και επεξεργασία χαρτών: Αδάμ γραφικές τέχνες ABEE
Αναπαραγωγή φωτογραφιών από την πρώτη έκδοση: Φωτόλιο & Typicon AE
Εκτύπωση: Φωτόλιο & Typicon AE
Βιβλιοδεσία: Ι. Μάντης & Υιοί ΕΕ

Διατηρούνται όλα τα πνευματικά δικαιώματα. Κανένα τμήμα αυτού του βιβλίου δεν μπορεί ν' αναπαραχθεί, ν' αποθηκευτεί σε βάση δεδομένων ή να διαβιβαστεί με οποιαδήποτε μορφή ή με οποιοδήποτε, ηλεκτρονικό, μηχανικό, αντιγραφικό και οτιδήποτε άλλο μέσο, χωρίς προηγουμένως να έχει δώσει άδεια ο εκδότης.

Polaris Εκδόσεις: Βιβλία-Multimedia
Ναυαγίνου 17, 10681 Αθήνα
Τηλ. 210 3836482, fax 210 3807608
www.polarisekdoseis.gr • e-mail: info@polarisekdoseis.gr
ISBN: 978-960-6829-10-9

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

<i>Εισαγωγή (Γιώργος Μαργαρίτης)</i>	9
<i>Πρόλογος του εκδότη στην πρώτη έκδοση</i>	17
<i>Πρόλογος του συγγραφέα στην πρώτη έκδοση</i>	19

Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας (1941-1974)

Α' τόμος: Κατοχή-Δεκεμβριανά (1941-1945)

1. Η κατάρρευση	23
2. Η Μάχη της Κρήτης	49
3. Η εξόριστη κυβέρνηση	73
4. Η αυθόρμητη αντίσταση	91
5. Η οργάνωση του αγώνα	109
6. Πείνα και θάνατος	139
7. Ο ένοπλος αγώνας	153
8. Η αφύπνιση των αστών	183
9. Too late, too little (Το χαμένο λεωφορείο)	223
10. Στη Μέση Ανατολή	249
11. Το φούντωμα	290
12. Η μάχη του βασιλιά	325
13. Τα ιταλικά όπλα	337
14. Ήττα στα Δωδεκάνησα	373
15. Ο μικρός εμφύλιος πόλεμος	391
16. Η θυσία του Αβραάμ (Ανατροπή πολιτικής)	419
17. Η Μεγάλη Τρομοκρατία	437
18. Η Κυβέρνηση των Βουνών	453
19. Κινήματα στη Μέση Ανατολή	487
20. Αναμέτρηση στον Λίβανο	511
21. Οι τελευταίες μάχες	547
22. Αγώνες και πάθη στον Μοριά	571
23. Η Συμφωνία της Καζέρτας	595
24. Το τέλος της Κατοχής	615
25. Το δραματικό τρίπτυχο (Απελευθέρωση-Δεκεμβριανά-Βάρκιζα)	649
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: Έγγραφα περιόδου 1941-44	701

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Π Ρ Ω Τ Ο

Η ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ

ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΤΥΠΙΚΗ ΕΝΑΡΞΗ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ • Ο «ΜΠΛΙΤΣ ΚΡΙΓΚ» ΤΩΝ ΓΕΡΜΑΝΩΝ ΕΦΑΡΜΟΖΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ • ΚΑΤΑΠΑΥΣΗ ΚΑΘΕ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ • ΕΘΝΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΣΟΥΔΕΡΟΥ ΚΑΙ ΚΑΤΟΧΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΤΣΟΛΑΚΟΓΛΟΥ • Η ΕΠΙΚΗ ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΟΥ ΒΡΕΤΑΝΙΚΟΥ ΕΚΣΤΡΑΤΕΥΤΙΚΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ • Η ΔΡΑΜΑΤΙΚΗ ΔΟΥΓΚΕΡΚΗ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ • ΟΛΗ Η ΕΛΛΑΔΑ, ΕΚΤΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ, ΚΑΤΕΧΟΜΕΝΗ ΧΩΡΑ

Νύχτα

Η ΚΥΡΙΑΚΗ 27 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1941 για την ιστορία του ελληνικού έθνους υπήρξε δραματική και ανατρεπτική, όσο η 29η Μαΐου 1453 που αλώθηκε η Κωνσταντινούπολη ή η 6η Σεπτεμβρίου 1922 που το τελευταίο ελληνικό στρατιωτικό τμήμα εγκατέλειψε τη Μικρά Ασία. Την ημέρα εκείνη οι Γερμανοί έμπαιναν στην Αθήνα και η σημαία του Γ' Ράιχ με τον αγκυλωτό σταυρό υψωνόταν στην Ακρόπολη.

Είχαν περάσει έξι ακριβώς μήνες παρά μία ημέρα από την ιταλική επίθεση της 28ης Οκτωβρίου 1940 και τρεις ακριβώς εβδομάδες παρά λίγες ώρες από τη γερμανική επίθεση της 6ης Απριλίου 1941. Οι στρατοί εισβολής (γερμανικός, ιταλικός, βουλγαρικός) είχαν ήδη καταλάβει όλη σχεδόν τη χώρα, εκτός από την Πελοπόννησο και τα νησιά. Αλλά αυτή την Κυριακή, 27 Απριλίου, με την παράδοση της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους, άρχιζε επίσημα η Κατοχή, που θα διαρκούσε 1.625 ημέρες: η μακρά νύχτα, που στα σκοτάδια της θα λιπαινόταν η ελληνική γη με μυριάδες κορμιά για τον θεισμό μιας νέας εποχής. Την ημέρα εκείνη η Αθήνα ξύπνησε βυθισμένη στο άγχος. Ήταν γνωστό ότι οι γερμανικές προφυλακές από ώρα σε ώρα θα έμπαιναν στην πόλη. Στο θαμπό φως της αυγής, φευγαλέες κατασκονισμένες ομάδες μηχανοκίνητων, επανδρωμένες με τραχείς λασπωμένους και συχνά καταματωμένους πολεμιστές που έφεραν καταφανή τα δείγματα πολυήμερης μάχης, σπεύδαν ολοταχώς προς τα Μεσόγεια. Ήταν τα τελευταία υπολείμματα του Βρετανικού Εκστρατευτικού Σώματος (άνδρες της 6ης Νεοζηλανδικής Ταξιαρχίας) που είχαν αποκοπεί και τρέπονταν προς τη Ραφήνα και το Πόρτο Ράφτη, με την απεγνωσμένη ελπίδα της διαφυγής. Οι λιγοστοί διαβάτες που τους αντίκριζαν τους χαιροτούσαν και τους επευφημούσαν με την κραυγή: «Καλή τύχη! Να ξανάρθετε!»

Την προηγουμένη οι Γερμανοί είχαν ήδη εισβάλει στην Πελοπόννησο, αφού ξεκαθάρισαν όλη τη Στερεά Ελλάδα. Η Σωματοφυλακή των Ες-Ες (SS) «Αδόλφος Χίτλερ», που είχε δύναμη ενισχυμένου θωρακισμένου συντάγματος, έφτασε στον Κορινθιακό Κόλπο και οι πρώτες μηχανοκίνητες μονάδες της βρήκαν τα μέσα να κάνουν απόβαση κοντά

στην Πάτρα. Ταυτόχρονα, καταλαμβάνονταν ο Ισθμός της Κορίνθου από αλεξιπτωτιστές, μολονότι οι Άγγλοι κατόρθωσαν να ανατινάξουν τη γέφυρα, και η 5η Γερμανική Θωρακισμένη Μεραρχία άρχισε να διοχετεύει τους χειμάρρους των αρμάτων της. Αλλά οι Βρετανοί, με εξαιρετική συνοχή και τάξη, κατόρθωσαν να διαφεύγουν συντεταγμένοι, κάτω από τα άπανστα πυρά της πανταχού παρούσης γερμανικής αεροπορίας.

Εκείνη τη νύχτα είχαν επιβιβαστεί στα πλοία της σωτηρίας 21.400 άνδρες: στη Ραφήνα 3.503, στο Πόρτο Ράφη 4.720, στο Ναύπλιο και στο Τολό 4.527, στην Καλαμάτα 8.650. Και, όταν ξημέρωσε η 27η Απριλίου, περισσότερο από το 1/3 του Εκστρατευτικού Σώματος βρισκόταν εν πλω, σπεύδοντας ολοταχώς προς την Κρήτη ή την Αίγυπτο. Στο μεταξύ, η 2η Θωρακισμένη Γερμανική Μεραρχία είχε αποβιβάσει ένα τάγμα μοτοσικλετιστών στη βόρεια Εύβοια, που μετά τα μεσάνυχτα πέρασε από τη Χαλκίδα και τη Στερεά και κατευθυνόταν με όλη την ταχύτητά του προς την Αθήνα. Καθώς οι Γερμανοί προσεγγίζαν, δεν υπήρχε πια καμιά ουσιαστική εξουσία στην ελληνική πρωτεύουσα. Ο βασιλιάς Γεώργιος Β΄, ο πρωθυπουργός Εμμ. Τσουδερός και οι υπουργοί βρίσκονταν στην Κρήτη από τις 23 Απριλίου. Εξάλλου, από την ημέρα που ο ελληνικός στρατός κατέθεσε τα όπλα, με την ανακωχή (23 Απριλίου), είχε παύσει να υπάρχει και ο αρχιστράτηγος Παπάγος είχε υποβάλει την ίδια ημέρα την παραίτησή του, αποσυρόμενος στο σπίτι του. Μόνη σκιαώδης αρχή ήταν η Στρατιωτική Διοίκηση Αττικοβοιωτίας, με επικεφαλής τον υποστράτηγο Χρήστο Καβράκο.

Δεν σημειώθηκαν όμως έκτροπα στην Αθήνα. Κατά κανόνα, οι κρίσιμες ώρες ή ημέρες που μεσολαβούν κατά την κατάληψη μιας ακέφαλης πόλης χωρίς εξουσίες είναι φάση βίας και αναρχίας. Οι κακοποιοί είναι ασύδοτοι, τα ένστικτα αχαλίνωτα δεσπόζουν, η λεηλασία κυριαρχεί. Αλλά η Αθήνα δεχόταν τη συμφορά της με απίστευτη τάξη. Εκείνο το πρωί, υπό λαμπρό εαρινό ουρανό, η πρωτεύουσα, παρά την αγωνία της, ήταν ήσυχη. Μερικοί τροχιόδρομοι και λίγα τρένα του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου εννοούσαν να εκτελούν τα δρομολόγια τους. Στους δρόμους υπήρχαν λιγοστοί διαβάτες –παρά την απαγόρευση της κυκλοφορίας–, ενώ αρκετοί είχαν προσέλθει στις εκκλησίες για την κυριακάτικη λειτουργία. Αλλά η μεγάλη μάζα των κατοίκων ήταν συγκεντρωμένη με απόγνωση γύρω από τα λιγοστά ραδιόφωνα, περιμένοντας με αδημονία και φόβο να ακούσει τα θανάσιμα νέα. Αυτά όμως που μετέδιδε ο ραδιοφωνικός σταθμός ως ειδήσεις ήταν μόνο μια επίμονη διαταγή του στρατιωτικού διοικητή:

«Επειδή η πόλις τῶν Ἀθηνῶν εἶναι ἀνοχύρωτος, οὐδεμία ἀντίστασις θὰ προβληθῆ. Ἄξιῶ νὰ μὴ ριφθῆ οὔτε ἕνας πυροβολισμός».

Η παράδοση

Οι πρώτες πρωινές ώρες περνούσαν με την υπόκρουση απόμακρων εκρήξεων. Δεν ήταν όμως κανονικές ή βόμβες – δεν ακουγόταν κανείς κρότος μάχης που προσεγγίζε. Ανατινάζονταν αποθήκες με όπλα. Η τελευταία και πιο ισχυρή εκρήξη έγινε στις 7:30'. Και έπειτα, καθώς κατέπαυσαν οι βρόντοι, παράξενη γαλήνη βασίλειψε στην τραγική πόλη. Την ίδια ώρα, φάνηκαν οι πρώτοι Γερμανοί: μια φάλαγγα μοτοσικλετιστών κατέβαινε ολοταχώς τη λεωφόρο Κηφισίας. Χωρίς να στρέφουν τα βλέμματα δεξιά και αριστερά, πάνοπλοι και με όψη που προκαλούσε δέος, διέσχισαν τις λεωφόρους Βασιλίσσης Σοφίας και Αμαλίας, και έστριψαν στην οδό Διονυσίου Αρεοπαγίτου. Επικεφαλής τους ήταν δύο θωρακισμένα αυτο-

κίνητα με τους αριθμούς 219.984 και 296.994. Δεν σταμάτησαν πουθενά και ήταν άριστα κατατοπισμένοι για τη διαδρομή. Έφτασαν στην Ακρόπολη και δύο αξιωματικοί –ο ίλαρχος Γιακόμπι και ο λοχαγός Ελσνίτς–, συνοδευόμενοι από ένα απόσπασμα, ανέβηκαν επάνω, όπου αναπέτασαν τη γερμανική σημαία, ενώ ο πρωινός άνεμος την έκανε να πλαταγίζει.

Δεν επρόκειτο όμως σε αυτούς τους μοτοσικλετιστές –που ανήκαν στις δυνάμεις οι οποίες προέλυναν από τη Θήβα αφού διέσπασαν το βρετανικό μέτωπο των Θερμοπυλών– να παραδοθεί η Αθήνα. Το προνόμιο τούτο είχε απονεμηθεί από τον στρατάρχη Λιστ –τον ανώτατο Γερμανό διοικητή του θεάτρου πολέμου της Βαλκανικής– στο τάγμα που ερχόταν από τη Χαλκίδα. Και σε προϋπάντησή του προσερχόταν σκυθρωπή μια ελληνική αντιπροσωπεία, για να προσφέρει τα κλειδιά της απελπισμένης πόλης. Την αποτελούσαν ο στρατιωτικός διοικητής στρατηγός Καβράκος, οι δήμαρχοι Αθηναίων και Πειραιώς Πλυτάς και Μανούσκος, ο νομάρχης Αττικής Πεζόπουλος και ο συνταγματάρχης Κανελλόπουλος ως διερμηνέας. Η επιτροπή περίμενε στη διασταύρωση των λεωφόρων Κηφισίας και Αλεξάνδρας και εκεί, στις 10:15', φάνηκε να πλησιάζει το γερμανικό τάγμα. Διοικητής του ήταν ο αντισυνταγματάρχης Φον Σέμπεν, μικρόσωμος, ευκίνητος, με χαρακτηριστικά ζωηρά μάτια. Μετά τις συστάσεις, Έλληνες και Γερμανοί κατευθύνθηκαν σε ένα καφενείο δεξιά από την έπαυλη Θων και εκεί, σε ένα τραπέζι του, υπογράφηκε το Πρωτόκολλο παράδοσης της πόλης, στις 10:30' ακριβώς. Από τη στιγμή αυτή η πρωτεύουσα της Ελλάδας ανήκε στον γερμανικό στρατό.

Εκείνο το πρωτόκολλο, ένα από τα δραματικότερα ντοκουμέντα της ελληνικής ιστορίας, δεν δόθηκε ποτέ πλήρες στη δημοσιότητα. Μόνο ένα τμήμα του είδε το φως στις εφημερίδες της 28ης Απριλίου 1941:

«Αί τοπικαί στρατιωτικαί καί πολιτικαί ἀρχαί, ἀποτελούμεναι ἀπὸ τὸν στρατηγὸν Καβρᾶκον, ἀνώτερον στρατιωτικὸν διοικητὴν Ἀττικοβοιωτίας, τὸν κ. Πεζόπουλον, νομάρχην Ἀττικοβοιωτίας, τὸν κ. Ἀμβρόσιον Πλυτᾶν, δήμαρχον Ἀθηναίων, καὶ τὸν κ. Μιχ. Μανούσκον, δήμαρχον Πειραιῶς, δηλοῦν πρὸς τὸν διοικητὴν τῶν γερμανικῶν στρατευμάτων ὅτι: Αἱ πόλεις τῶν Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς καὶ ἀνοχύρωτοι εἶναι καὶ οὐδεμίαν προτίθενται νὰ ἀναπτύξουν ἀντίστασιν εἰς τὴν κατοχὴν. Ὅτι ἐλήφθησαν ἤδη ὅλα τὰ ἐνδεκνύμενα μέτρα πρὸς διασφάλισιν τῆς τάξεως ἐκ μέρους μας μέχρι τῆς εἰσόδου τῶν Γερμανῶν».

Η σκηνή για τους Έλληνες ήταν συντριπτική. Οι Γερμανοί αξιωματικοί έκρυβαν διακριτικά την ικανοποίησή τους. Μερικοί τολμηροί Αθηναίοι, άνδρες και γυναίκες, είχαν συγκεντρωθεί με απελπισμένη έκφραση εκεί γύρω, χωρίς κανείς να τους απομακρύνει. Έβλεπαν βουβοί τη φοβερή εικόνα που θα σφράγιζε τη μοίρα τη δική τους και του έθνους. Και ξαφνικά σπαρακτικό, ανατριχιαστικό, έσπασε τη σιγή το κλάμα μιας γυναίκας. Αλλά ο στρατηγός Καβράκος στράφηκε ζωηρά και της έκανε επιτακτική χειρονομία να πάψει. Ὑστερα, ο αντισυνταγματάρχης Φον Σέμπεν, που ήταν χαρούμενος, διαχυτικός και ευγενής, είπε: «Κύριοι, εξ' ονόματος του Φύρερ σάς δηλώνω ότι ερχόμαστε ως φίλοι και όχι ως εχθροί».

Κατόπιν, στράφηκε στον δήμαρχο Αθηναίων Αμβρόσιο Πλυτά:

«Είμαι εξουσιοδοτημένος από τον ανώτατο διοικητή, στρατάρχη Φον Λιστ, να αναθέσω όλες τις εξουσίες στην πόλη σας. Και εσείς» –απευθύνθηκε στον δήμαρχο Πειραιώς Μανούσκο– «θα παραμείνετε στη θέση σας».

Έπειτα, στρεφόμενος στον στρατιωτικό διοικητή:

«Στρατηγέ μου, εσείς θα ακολουθήσετε από τη στιγμή αυτή την τύχη των άλλων αξιωματικών του ελληνικού στρατού, οι οποίοι προσωρινά θεωρούνται αιχμάλωτοι πολέμου αλλά μπορούν να κινούνται ελεύθερα και να φέρουν το ξίφος τους...»

Στο μεταξύ, με αγωνία περίμεναν οι Αθηναίοι, στριμωγμένοι γύρω από τα ραδιόφωνα, να πληροφορηθούν τα γεγονότα. Και, την ώρα που υπογραφόταν το Πρωτόκολλο παράδοσης της πόλης, ακούστηκαν από τον Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών τα τελευταία ελεύθερα συνθήματα, μαζί με τον Εθνικό Ύμνο: «Έλληνες, προσοχή! Ο Ραδιοφωνικός Σταθμός μας ύστερα από λίγα λεπτά της ώρας δεν θα είναι πια ελληνικός. Πίστη και εμπιστοσύνη στην ελληνική νίκη! Αδέλφια, ψηλά τις καρδιές!» Την τελευταία εκείνη εκπομπή την είχε οργανώσει ο διευθυντής του Υπουργείου Τύπου Δημ. Σβολόπουλος. Και λίγο πριν από το μεσημέρι ακούστηκε γεμάτη παλμό η φωνή του Έλληνα εκφωνητή να εκπέμπει τις τελευταίες φράσεις του: «Έλληνες! Πάνω απ' όλα η Ελλάδα! Συνεχίζουμε τον πόλεμο στην Κρήτη. Η νίκη είναι δική μας. Μην ακούσετε σε λίγο τον σταθμό που θα σας εκπέμψει πιθανόν το τέλος του πολέμου. Δεν θα είναι ελληνικός αυτός ο σταθμός. Θα είναι γερμανικός. Ο βασιλιάς και η κυβέρνηση τηλεγραφούν από την Κρήτη: Ο πόλεμος συνεχίζεται. Συνεχίζεται και θα συνεχιστεί. Ζήτω ο στρατός μας! Χαίρε, ω χείρε, ελευθεριά!»

Ξαφνικά όμως, στις 12:30', η φωνή του κατακτητή ακούστηκε για πρώτη φορά από τον σταθμό των Αθηνών: «Αχτουγκ! Αχτουγκ! (προσοχή)». Ακολούθησαν τρία υπόκωφα χτυπήματα σε χάλκινο τύμπανο (το σήμα των γερμανικών ραδιοφωνικών εκπομπών) και ένας άγνωστος εκφωνητής μετέδωσε στα γερμανικά την αναφορά των αξιωματικών που έστησαν πρώτοι στην Αθήνα το σύμβολο της κατοχής της:

«Πρὸς τὸν Φύρερ καὶ Καγκελλάριον τοῦ Ράιχ,

Βερολῖνον.

»Φύρερ μου.

»Τὴν 27 Ἀπριλίου 1941 καὶ ὥραν 8.10' πρωινῆν, ἐφθάσαμεν εἰς Ἀθήνας ὡς πρῶτα γερμανικὰ στρατεύματα καὶ τὴν 8.45' ὑψώσαμεν τὴν γερμανικὴν σημαίαν ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τοῦ Δημαρχείου.

»Χάιλ Μάιν Φύρερ.

*»Ἰλαρχος Γιακόμπι τοῦ 10ου Συντάγματος τοῦ Βραδεμβούργου
καὶ ὑπολοχαγὸς Ἐλσνίτς τῆς 6ης Ὁρεινῆς Μεραρχίας».*

Μόνο τότε αντιλήφθηκαν οι Αθηναίοι πως είχε έρθει το τέλος.

Η γερμανική επίθεση

Πώς είχε καταλήξει η Ελλάδα στην καταστροφή και στην Κατοχή; Τα γεγονότα ήταν τόσο ραγδαία και ανατρεπτικά, ώστε οι Έλληνες δεν είχαν εντελώς συνειδητοποιήσει την ιστορική και ριζική αλλαγή που είχε επέλθει.

Μετά από 158 μέρες νικηφόρου αγώνα των Ελλήνων κατά των Ιταλών, στις 5:15' το πρωί της 6ης Απριλίου άρχισε η επίθεση των γερμανικών δυνάμεων εναντίον της Ελλάδας στη Μακεδονία, κατά μήκος των ελληνοβουλγαρικών και ελληνογιουγκοσλαβικών συνόρων. Η Γερμανία εξαπέλυε την επίθεσή της με τρεις θωρακισμένες μεραρχίες, δύο ορεινές μεραρχίες, πέντε πεδινές μεραρχίες πεζικού, μία μηχανοκίνητη μεραρχία και τον όγκο πυροβολικού, μηχανικού, αντιαεροπορικών κλπ., των δυνάμεων που είχαν διατεθεί για τη

συντριβή της Γιουγκοσλαβίας. Όσον αφορά την αεροπορία, χρησιμοποιήθηκαν το VII Αεροπορικό Σώμα με διοικητή τον περίφημο πτέραρχο Ριχτχόφεν, και κατόπιν ο 4ος Αεροπορικός Στόλος, με σύνολο 1.000 περίπου αεροπλάνων, από τα οποία τα 250 ήταν καθέτου εφορμήσεως («στούκας»). Τι αντιτάχθηκε στην ισχυρή αυτή δύναμη; Ο όγκος του ελληνικού στρατού –δεκαπέντε μεραρχίες– παρέμενε συγκεντρωμένος στο μέτωπο Ηπείρου-Αλβανίας. Στο μέτωπο Μακεδονίας αντιπαρατάχθηκαν πέντε μεραρχίες πεζικού, μία μηχανοκίνητη μεραρχία, μία ταξιαρχία και η δύναμη των οχυρών της «γραμμής Μεταξά» που περιλάμβανε 379 αξιωματικούς με 9.740 οπλίτες. Υπήρχε όμως και το Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα, που το συγκροτούσαν μία αυστραλιανή μεραρχία, μία νεοζηλανδική, μία θωρακισμένη βρετανική ταξιαρχία και δύο ανεξάρτητα συντάγματα. Η ελληνοβρετανική αεροπορία δεν περιλάμβανε περισσότερα από 45 αεροπλάνα.

Από αυτή τη συνολική δύναμη Ελλήνων και Βρετανών τρεις ελληνικές μεραρχίες πεζικού και μία μηχανοκίνητη, υπό τη διοίκηση του αντιστράτηγου Κ. Μπακόπουλου, ήταν εντεταγμένες στην τοποθεσία Μπέλες-Νέστος και συγκροτούσαν το Τμήμα Στρατιάς Ανατολικής Μακεδονίας (ΤΣΑΜ). Η υπόλοιπη ελληνική δύναμη, που την αποτελούσαν δύο μεραρχίες και συγκροτούσαν το Τμήμα Στρατιάς Κεντρικής Μακεδονίας (ΤΣΚΜ) με διοικητή τον αντιστράτηγο Ι. Κωστούλα, κατείχε την τοποθεσία Βερμίου μαζί με το Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα. Συνολικά, το ΤΣΚΜ και το Βρετανικό Σώμα σχημάτιζαν το Συγκρότημα W υπό τον Βρετανό αντιστράτηγο Ουίλσον, που παρέτασε τέσσερις μεραρχίες και μία θωρακισμένη ταξιαρχία.

Τα δεδομένα αυτά δεν δίνουν όλη την εικόνα του συσχετισμού των δυνάμεων, όπως δεν θα την έδινε και ο αριθμός των χιλιάδων ανδρών που συμμετείχαν και από τις δύο παρατάξεις. Μια σαφέστερη όμως εντύπωση σχηματίζει κανείς από τον παρακάτω πίνακα της παρατακτής δύναμης των αντιπάλων κατά την 5η Απριλίου 1941, που τον καταρτίσαμε από το βιβλίο του ΓΕΣ (έκδοση 1956) *Αγώνες εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν και Δυτικήν Θράκην* (σελ. 119):

		Έλληνες	Βρετανοί	Σύνολο	Γερμανοί
Τάγματα	Πεζικού	45	18	63	63
»	Μηχανοκίνητα	3	4	7	9
»	Αρμάτων	3	4	7	18
Άρματα	ελαφρά	27	96	123	1.365
»	μέσα	–	52	52	344
»	βαρέα	–	–	–	198
Θωρακισμένα αυτοκίνητα		77	322	399	–
Πυροβόλα		242	185	427	1.086
»	αντιαρματικά	158	120	278	1.549
Αεροπλάνα		–	45	45	1.000

Με λίγα λόγια, η υπεροχή των Γερμανών σε επιθετικά μέσα ήταν τεράστια, γιατί αντιπαρατέτασαν:

- ⇨ 1.907 άρματα σε 176 ελληνοβρετανικά
- ⇨ 1.086 πυροβόλα διαφόρων διαμετρημάτων σε 427 ελληνοβρετανικά

- ⇒ 1.549 αντιαρματικά πυροβόλα σε 278 ελληνοβρετανικά
- ⇒ 1.000 αεροπλάνα σε 45 ελληνοβρετανικά.

Και δεν περιλαμβάνονται στη γερμανική πλευρά το πυροβολικό και τα αντιαεροπορικά που προστέθηκαν μετά τη συντριβή της Γιουγκοσλαβίας.

Σε αντιστάθμισμα προς τη γερμανική υλική και αριθμητική υπεροχή, στην ελληνοβρετανική άμυνα πρέπει να υπολογιστούν η ισχυρή οχύρωση των συνόρων της Α. Μακεδονίας («γραμμή Μεταξά») και η φυσική οχύρωση της τοποθεσίας Βερμίου. Αλλά υπήρχαν δύο ακόμη παράγοντες που ενίσχυαν τους Γερμανούς: η συντριπτική, μονοπωλιακή γερμανική υπεροχή στον αέρα και η κακή διάταξη των Ελλήνων και των Βρετανών. Πραγματικά, η ισχνη εκείνη ελληνοβρετανική δύναμη των 7 μεραρχιών, που είδαμε πως ήταν κατανεμημένη σε δύο τοποθεσίες, του Μπέλες-Νέστου και του Βερμίου, προσέφερε στον εχθρό τη δυνατότητα να τις πλήξει –όπως και τις έπληξε– διαδοχικά με το σύνολο του στρατού του. Και αυτό σήμαινε βέβαια –πράγμα που αντιλαμβάνεται και ο έσχατος ανθυπολοχαγός– διασπορά δυνάμεων των Ελληνοβρετανών, η οποία πολλαπλασίαζε τη γερμανική υπεροχή.

«Μπλιτς Κριγκ»

Με αυτά τα δεδομένα εξapéλυσε ο Χίτλερ την έφοδό του κατά της Ελλάδας, η οποία είχε όλα τα χαρακτηριστικά του γερμανικού «κεραυνοβόλου πολέμου» (μπλιτς κριγκ). Ο ίδιος την παρακολούθησε και γενικά την κατηύθυνε στις 10-25 Απριλίου, από το προκεχωρημένο στρατηγείο του που ήταν εγκατεστημένο στην αμαξοστοιχία «Άτλας» –50 χιλιόμετρα ανατολικά του Γκρατς της Αυστρίας–, η οποία στάθμευε στην είσοδο μιας σήραγγας όπου θα κατέφευγε σε περίπτωση αεροπορικής επιδρομής. Η γερμανική επίθεση εφάρμοξε τη γνώριμη τακτική και στρατηγική που είχε έως τότε επιτύχει τόσο συντριπτικά, κεραυνοβόλα αποτελέσματα κατά της Πολωνίας, της Ολλανδίας, του Βελγίου, της Γαλλίας. Και δεν αστόχησε ούτε στην Ελλάδα.

Η πρώτη εχθρική έφοδος, στις 6-8 Απριλίου, προσέκρουσε στη σκληρότατη αντίσταση των οχυρών της «γραμμής Μεταξά», την οποία όμως οι Γερμανοί παρέκαμψαν. Ταυτόχρονα, η Γιουγκοσλαβική άμυνα κατέρρεε απροσδόκητα σαν χάρτινος πύργος και άφηνε ακάλυπτα τα ελληνογιουγκοσλαβικά σύνορα. Και η 2η Γερμανική Θωρακισμένη Μεραρχία εισορούσε ακάθεκτη στην κοιλάδα του Αξιού, στρέφοντας το χαλύβδινο έμβολό της κατά της Θεσσαλονίκης, επιστεφομένη από την τρομερή δράση των «στούκας». Η 19η Μηχανοκίνητη Ελληνική Μεραρχία, που την αποτελούσε ένα πρόχειρο και ετερόκλητο συνονθύλευμα μηχανοκίνητων και ελαφρών αρμάτων, επιχείρησε απεγνωσμένα να της φράξει τον δρόμο. Αλλά θρυμματίστηκε εύκολα από τον βαρύ αντίπαλο που κατερχόταν σαν χιονοστιβάδα και τα συντρίμια της απωθήθηκαν στα όρη. Ο δρόμος ήταν πια ανοιχτός και στις 8 το πρωί της 9ης Απριλίου η μακεδονική πρωτεύουσα παραδινόταν. Τώρα ολόκληρη η δύναμη του ΤΣΑΜ είχε αποκοπεί χωρίς καμία ελπίδα και κατόπιν διαταγής του αρχιστράτηγου Παπάγου κατέθετε τα όπλα. Η συνθηκολόγηση έγινε στις 12:30' της 9ης Απριλίου 1941, στα γραφεία του Γερμανικού Προξενείου Θεσσαλονίκης. Οι Γερμανοί είχαν συναντήσει τη σκληρότερη έως τότε αντίσταση από όλες τις εκστρατείες τους στην Ευρώπη. Αργότερα, το ανακοινωθέν του Στρατηγείου του Φύρερ, που εκδόθηκε την 11η Ιουνίου 1941 και έκανε γενική θεώρηση των έως τότε επιχειρήσεων, ανέφερε:

«Ἐκλεκτὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα ὑπερήσπισαν μὲ ἐντελῶς ἐξαιρετικὸν ἠρωισμόν τὰ ὄχυρά τῆς γραμμῆς Μεταξᾶ. Προεκλήθησαν ὡς ἐκ τούτου συγκρούσεις ἐξ ἐγγυτάτης ἀποστάσεως, τόσον πεισιμονες καὶ ἔντονοι, ὅσον δὲν εἶχον λάβει μέχρι τοῦδε χώρον εἰς κανὲν ἄλλο πολεμικὸν θέατρον...»

(Το κείμενο αναφέρεται στο έργο της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού *Αγώνες εις την Ανατολικήν Μακεδονίαν και Δυτικὴν Θράκην*, 1956, σελ. 231).

Και στο Πρωτόκολλο παράδοσης του ΤΣΑΜ αναγράφεται:

«Αναγνωρίζεται ρητῶς ὅτι... τὰ Ἑλληνικὰ Στρατεύματα... ἠγωνίσθησαν γενναίως κατὰ τῶν γενναίων Γερμανικῶν Στρατευμάτων...»

Η δράση του ΤΣΑΜ, κατά τη Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (στο προαναφερόμενο έργο της), «προσέφερεν εις την πατρίδα μέγα ηθικόν κέρδος». Αλλά ποιος μπορεί να παραβλέψει τη συγκλονιστική ουσία των γεγονότων; Τέσσερις ημέρες μετά την έναρξη της γερμανικής εφόδου, είχε εκμηδενιστεί η πρώτη αμυντική τοποθεσία της Ελλάδας, με την παράδοση όλων των υπερασπιστών της (3.110 αξιωματικοί και 62.000 οπλίτες). Και ο εχθρός μπορούσε τώρα να συγκεντρώσει τις δυνάμεις του εναντίον της δεύτερης αμυντικής τοποθεσίας (Βερμίου).

Μετά από άλλες τέσσερις ημέρες –έως τις 13 Απριλίου– είχε ανατραπεί και αυτή η αμυντική γραμμή. Η σκέψη της εγκατάλειψής της, άλλωστε, πρωτάνευε στη διοίκηση του Συγκροτήματος W ύστερα από την κατάρρευση της άμυνας των Γιουγκοσλάβων και του ΤΣΑΜ. Η εξέλιξη υπήρξε ραγδαία. Γιατί, ενώ η γερμανική δύναμη που είχε εξουδετερώσει το ΤΣΑΜ –με σπονδυλική στήλη τη 2η Θωρακισμένη Μεραρχία– κατερχόταν ολοταχώς προς Νότο για να επιπέσει με όλο το βάρος της κατά του Βερμίου, ένα νέο χαλύβδινο έμβολο εκτοξεύθηκε κατά των πλευρών του άτυχου συγκροτήματος. Η 5η Γερμανική Θωρακισμένη Μεραρχία, μαζί με την ισχυρή μονάδα Σωματοφυλακής των Ες-Ες «Αδόλφος Χίτλερ», αφού θρυμμάτισαν τους Γιουγκοσλάβους στη νότια Σερβία, χύθηκαν από τον διάδρομο Μοναστηρίου-Φλώρινας εναντίον της γραμμής Βερμίου. Τώρα πια ήταν προβληματική κάθε αντίσταση. Και το συγκρότημα υποχώρησε ολοταχώς προς νέα αμυντική γραμμή: Όλυμπο-Αλιάκμονα.

Η υποχώρηση σε πολλά σημεία πήρε τη μορφή φυγής. Σε κακή κατάσταση, υπό τις ακατάπανστες εφόδους των «στούκας», μπόρεσε να εγκατασταθεί στην καινούργια γραμμή στις 13 Απριλίου, με δύναμη δύο μεραρχιών και μιας ταξιαρχίας των Βρετανών και δύο ελληνικών μεραρχιών που βρίσκονταν στα πρόθυρα της διάλυσης. Εκεί, πριν προφτάσουν να ανασάνουν, δέχτηκαν από τις 13 Απριλίου τη συγκεντρωτική επίθεση 7,5 γερμανικών μεραρχιών, από τις οποίες οι 3,5 θωρακισμένες. Θα ήταν και πάλι μάταιη η αντίσταση, και, εξάλλου, οι Βρετανοί απέβλεπαν στην εγκατάστασή τους σε νέα, μακρινή και πιο πρόσφορη γραμμή: στην τοποθεσία των Θερμοπυλών από τη Στυλίδα έως την Ιτέα. Κατόρθωσε, πράγματι, το Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα να ανασυνταχθεί, να απαγκιστρωθεί και στις 19 Απριλίου να βρίσκεται στη γραμμή Θερμοπυλών.

Αλλά, στο μεταξύ, είχε δημιουργηθεί νέα, απελπιστική κατάσταση: οι Βρετανοί είχαν χάσει κάθε ουσιαστική επαφή με τον ελληνικό στρατό. Μέσα σε 13 ακριβώς ημέρες, οι Γερμανοί με τον «κεραυνοβόλο πόλεμο» είχαν διαρρήξει δύο μέτωπα, είχαν διασπάσει τον ελληνικό στρατό, είχαν διαχωρίσει τις βρετανικές από τις ελληνικές δυνάμεις, είχαν κυριεύσει τον κορμό της Ελλάδας. Και το δραματικότερο: είχαν κυκλώσει τη μάζα τού

στρατού στην Ήπειρο και την Αλβανία. Γιατί ο χαλύβδινος κλοιός των γερμανικών θωρακισμένων μονάδων, αφού συνέτριψε τον εύθραυστο σύνδεσμο εκείνης της μάζας με τις υπόλοιπες ελληνικές και τις βρετανικές δυνάμεις, απλωνόταν τώρα ραγδαία προς τον Κορινθιακό Κόλπο. Από εκεί και πέρα, στον κουρασμένο εγκέφαλο των αμυνομένων πρωτάνευε η σκέψη: των Ελλήνων, πως ήταν μάταιος ο παραπέρα αγώνας των Βρετανών, πως ήταν επιτακτική η αποχώρηση από την Ελλάδα. Και η σκέψη αυτή υλοποιήθηκε με την ελληνική συνθηκολόγηση και τη βρετανική φυγή.

Κατάθεση των όπλων

Όταν εξαπολύθηκε η γερμανική επίθεση, στις 6 Απριλίου, ο στρατός της Αλβανίας παρέτασε 14 μεραρχίες και μία ταξιαρχία πεζικού, καθώς και μία μεραρχία ιππικού. Ο όγκος αυτός συγκροτούσε δύο μεγάλες ομάδες: το Τμήμα Στρατιάς Ηπείρου ή ΤΣΗ με 10 μεραρχίες (Α΄ Σώμα Στρατού με 3 μεραρχίες, Β΄ Σώμα Στρατού με 7 μεραρχίες) και το Τμήμα Στρατιάς Δυτικής Μακεδονίας ή ΤΣΔΜ με 5 μεραρχίες και 1 ταξιαρχία (Γ΄ Σώμα Στρατού). Παρέμενε έως τότε ακλόνητος, συντριβοντας την εαρινή επίθεση των Ιταλών. Αλλά η κεραυνοβόλα κατάρρευση της Γιουγκοσλαβίας και του ΤΣΑΜ και η βαθιά εισβολή των Γερμανών στα νότια του προκάλεσαν, όπως ήταν αναπόφευκτο, τρομακτική πτώση του ηθικού του.

Το Γενικό Στρατηγείο από τις 9 Απριλίου διέταξε τη σύμπτυξη προς ανατολάς του ΤΣΗ και του ΤΣΔΜ, αλλά ήταν πολύ αργά. Η δύναμη αυτή, που προηγουμένως τη γαλβάνιζε η προοπτική της νίκης, άρχισε να αποσυντίθεται όταν έχασε κάθε ελπίδα, όπως συμβαίνει κατά κανόνα σε όλους τους στρατούς. Και, όταν κυκλώθηκε από τους Γερμανούς, όταν κλείστηκε μέσα στον σιδερένιο κλοιό των εχθρικών αρμάτων, τότε βάδισε προς την κατάρρευσή της. Επέδειξε μερικές επικές, έσχατες αναλαμπές δράσης, αλλά στο σύνολό της η μαχητικότητά της είχε εκμηδενιστεί. Οι περισσότεροι ηγήτορές της δεν επιδίωκαν πια παρά τη συνθηκολόγηση, για να αποτραπεί μια καταστροφή και μαζική εξόντωση, που από τη σκοπιά τους φαινόταν άσκοπη. Και, επιπλέον, ήθελαν να παραδοθεί ο στρατός στους Γερμανούς, πριν αναγκαστεί να καταθέσει «ατιμωτικά» τα όπλα στους Ιταλούς.

Πώς έβλεπε στο μεταξύ την κατάσταση το Κέντρο, δηλαδή ο βασιλιάς, η κυβέρνηση και ο αρχιστράτηγος; Δεν είχαν βέβαια αυταπάτες μετά την κατάρρευση της γραμμής Βερμίου και την κύκλωση του στρατού της Αλβανίας. Αλλά, ο βασιλιάς Γεώργιος, που αποτελούσε τον δεσπότη παράγοντα του πολέμου, επέμενε στον αγώνα μέχρις ότου τουλάχιστον το Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα θα αποχωρούσε από την Ελλάδα. Η ελληνική πολιτεία θα εγκαθίστατο στην Κρήτη και τότε θα μπορούσε ο στρατός να συνθηκολογήσει. Ο αρχιστράτηγος Παπάγος, που είχε σπεύσει να διατάξει στις 9 Απριλίου το ΤΣΑΜ να παραδοθεί, τώρα ευθυγραμμίζονταν με τον βασιλιά. Και στις επανειλημμένες εκκλήσεις των ηγητόρων του κυκλωμένου στρατού διέταξε στις 15 Απριλίου:

«[...] Διατάσσω όπως διά λόγους ύψιστου εθνικού συμφέροντος, καταβάλητε πᾶσαν ἀνθρωπίνην προσπάθειαν διὰ συγκράτησιν τμημάτων, ἐπαναφορὰν πειθαρχίας καὶ ἄμυναν τοῦ πατρίου ἐδάφους βῆμα πρὸς βῆμα...»

Αλλά ήταν αργά για να εισακουστεί. Την 20ή Απριλίου 1941, ο διοικητής του Γ΄ Σώματος Στρατού, αντιστράτηγος Τσολάκογλου, υπέγραψε ανακωχή με τους Γερμανούς. Το σχετικό πρωτόκολλο αναγράφει:

«Οί ύπογεγραμμένοι Στρατηγοί τοῦ ἀνδρείου Γερμανικοῦ Στρατοῦ καὶ τοῦ ἀνδρείου Ἑλληνικοῦ τοιοῦτου Ντῆτριχ καὶ Τσολάκογλου, ἀντιπροσωπεύοντες τὰς ἀντιστοίχους Στρατιάς, συνελθόντες εἰς Βοτονάσι σήμερον 20ὴν Ἀπριλίου 1941 καὶ ὥραν 18ην, συνωμολόγησαν τὰ κάτωθι:

»1. – Παύουν αἱ ἐχθροπραξίαι μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Γερμανίας τὴν 18ην ὥραν τῆς σήμερον καὶ μετ’ ὀλίγας ὥρας παύουν αἱ ἐχθροπραξίαι μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Ἰταλίας μεριμνῆ τοῦ Γερμανοῦ Ἀρχιστρατήγου...»

Η εἶδηση τῆς ἀνακωχῆς, ἀν καὶ ἀναμενόταν, ἤχησε σαν βόμβα στὴν Ἀθήνα. Ἡ πολιτικὴ καὶ στρατιωτικὴ ηγεσία κατελήφθησαν ἀπὸ σύγχυση – ὁ βασιλιάς κατελήφθη ἀπὸ οργή, ἀλλὰ κατέβαλε μιὰ ἀπεγνωσμένη προσπάθεια νὰ ἀντιδράσει σπασμωδικά. Καὶ ὁ ἀρχιστράτηγος Παπάγος ἀπέστειλε ἀμέσως ἀπὸ τὸ Γενικὸ Στρατηγεῖο στὸν διοικητὴ τοῦ ΤΣΗ, στρατηγὸ Πιτσίκα, ἀκυρωτικὴ διαταγή:

«Πληροφοροῦμαι ὅτι Ἀντιστράτηγος Τσολάκογλου ἀνέλαβε πρωτοβουλίαν συνθηκολογήσεως. Δέον κατανοηθῆ παρὰ πάντων ὅτι ὕψιστα συμφέροντα Πατριδος ἀπαγορεύουν τοῦτο. Ἐπικαλοῦμαι πατριωτισμὸν πάντων. Στρατὸς δέον ἀγωνισθῆ μέχρις ἐσχάτου ὁρίου δυνατοτήτων του. Ἀντικαταστήσατε ἀμέσως Τσολάκογλου».

Τι σημασία ὁμως μποροῦσαν πια νὰ ἔχουν ἐκεῖνες τὶς δραματικὲς ὥρες, ποὺ τὰ πάντα διαλύονταν, τέτοιες διαταγές γιὰ ἀγῶνα μέχρις ἐσχάτων καὶ γιὰ ἀντικατάσταση ἢ σύλληψη τῶν «συνθηκολόγων στρατηγῶν»; Λίγες ὥρες μετὰ τὴ διαβίβαση αὐτοῦ τοῦ σήματος, ὁ ἀντιστράτηγος Τσολάκογλου, ὡς διοικητὴς τῆς στρατιάς Ἠπείρου-Μακεδονίας, υπέγραψε τὴν ἀνεὺ ὠρων παράδοση στους Γερμανοὺς τοῦ στρατοῦ τῆς Ἀλβανίας. «Οἱ ἀνήκοντες εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βασιλικὴν Στρατιάν Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας εἶναι αἰχμάλωτοι πολέμου», ἀναφέρει στὴ δεῦτερη παράγραφο τὸ πρωτόκολλο.

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ἐκεῖνη ἔπαψε κάθε οργανωμένη ἀντίσταση τῆς Ἑλλάδας. Ἐπαψε νὰ ὑπάρχει ἐλληνικὸς στρατός.

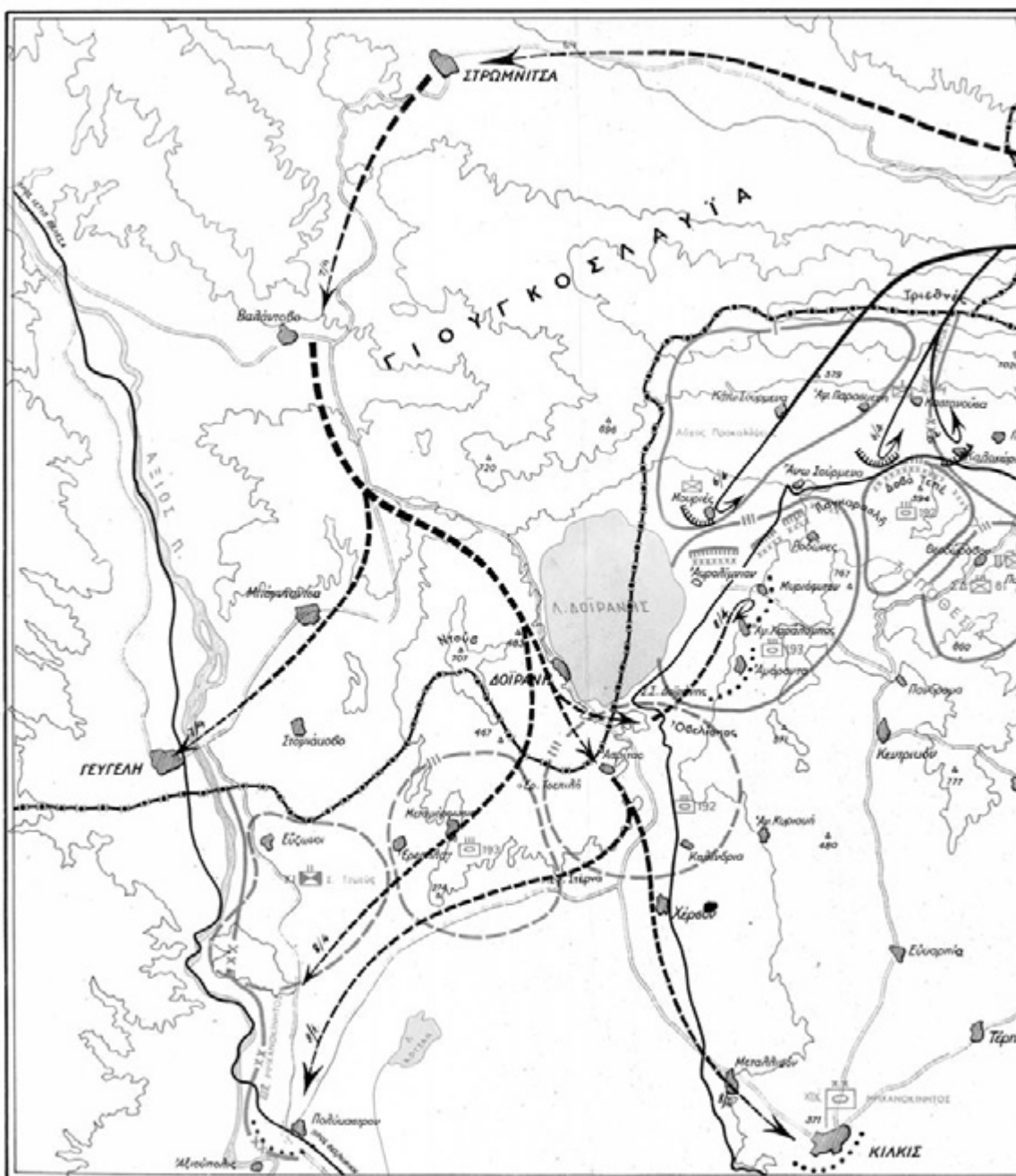
Εγκατάλειψη

Καὶ τώρα ἀπέμενε ἡ τελευταία σκηνὴ τῆς τραγωδίας. Ἡ διάσωση καὶ ἡ υποχώρηση τοῦ Βρετανικοῦ Ἐκστρατευτικοῦ Σώματος. Ἀλλὰ καὶ ἡ διαφυγὴ τῆς ἐλληνικῆς κρατικῆς ηγεσίας στὸ κυριότερο οργανωμένο τμήμα ἐθνικοῦ ἐδάφους ποὺ ἀπέμενε: τὴν Κρήτη.

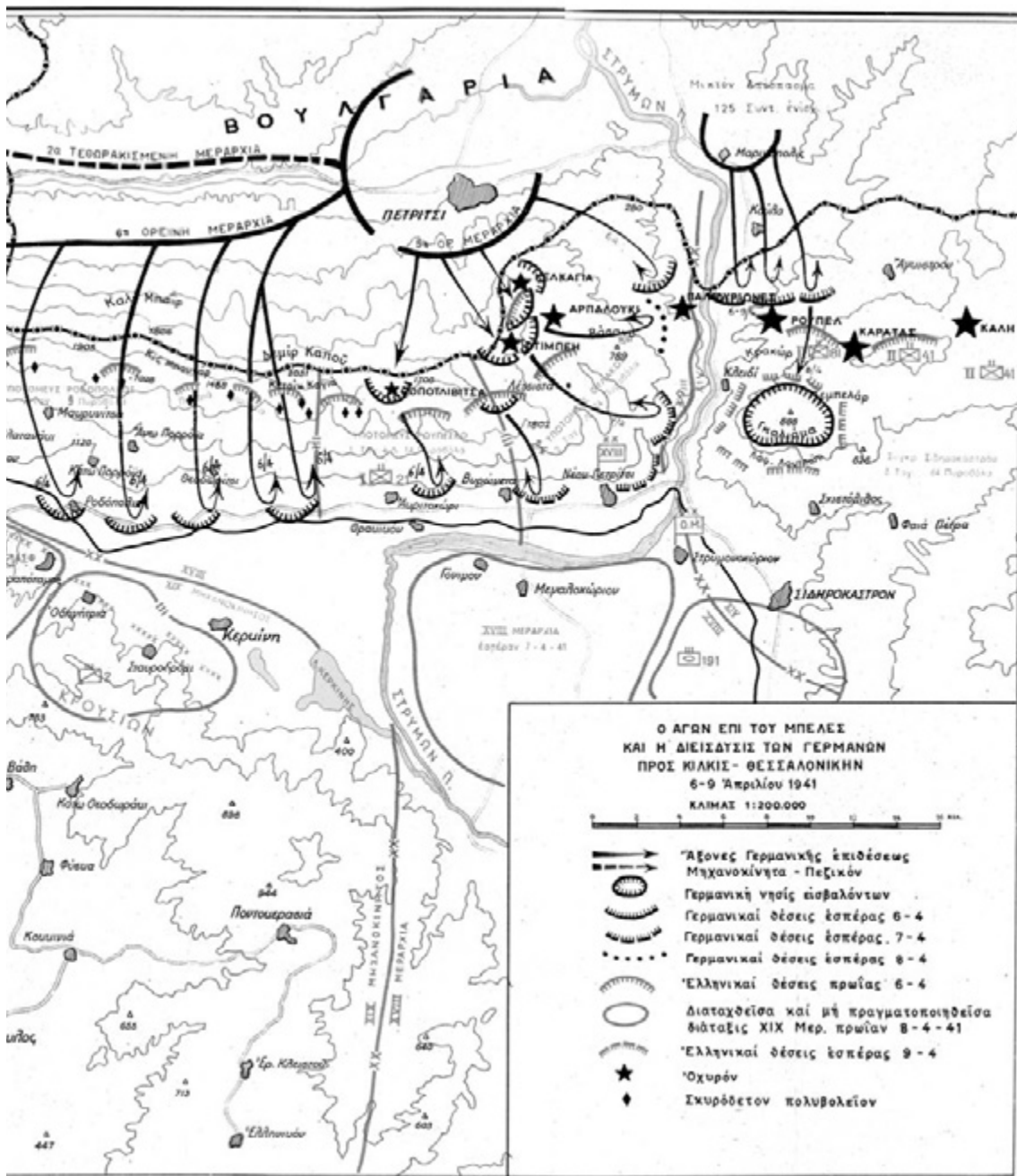
Οἱ τραχεῖς ἐκεῖνοι Βρετανοὶ πολεμιστὲς εἶχαν κατορθώσει νὰ ἀνασυνταχθοῦν σὲ ικανοποιητικὸ βαθμὸ στὴ γραμμὴ Θερμοπυλῶν κάτω ἀπὸ τὰ πυρὰ τῶν «στούκας». Ἀλλὰ πόσο χρόνο θὰ ἄντεχαν ὅταν θὰ ἐπέπιπτε σὲ λίγο ὁ ἐχθρικός ὄγκος με τὶς θωρακισμένες αἰχμές του; Ἡ βρετανικὴ διοίκηση προέβλεπε νὰ ἀντισταθεῖ γιὰ ὀρισμένο διάστημα, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ὁ ἐλληνικὸς στρατός, παρὰ τὴ μειωμένη του μαχητικότητα, θὰ συνέχιζε τὸν ἀγῶνα. Πρῶτος ὁμως ὁ ἀρχιστράτηγος Παπάγος, στὶς 18 Ἀπριλίου, δήλωσε στὸν Ἄγγλο ἀνώτατο διοικητὴ, στρατηγὸ Οὐίλσον, ὅτι τὸ Βρετανικὸ Σῶμα δὲν ἔπρεπε πια νὰ βασίζεται στὴν ἐλληνικὴ υποστήριξη καὶ ὅτι τὸ καλύτερο ποὺ εἶχε νὰ κάνει ἦταν νὰ εγκαταλείψει τὴν Ἑλλάδα. Τὴν ἴδια ἡμέρα ἐγίνε στα ἀνάκτορα τοῦ Τατοῦοῦ μεγάλη σύσκεψη, κατὰ τὴν ὁποία ὁ στρατηγὸς Οὐίλσον δήλωσε: «Μποροῦμε νὰ κρατήσουμε τὴ γραμμὴ Θερμοπυλῶν ἕως τὶς 6 Μαΐου, ἀν ὁ ἐλληνικὸς στρατός συνεχίσει τὴ μάχη». «Ὁ ἐλληνικὸς ὁμως στρατός ἔφτασε στὰ ὅρια τῆς ἀντοχῆς καὶ τῆς συνοχῆς του», εἶπε ξερά ὁ Παπάγος.

Εκείνο το απόγευμα ο πρωθυπουργός της Ελλάδας, Κορυζής, αυτοκτόνησε στο σπίτι του, ακολουθώντας το παράδειγμα του συναδέλφου του της Ουγγαρίας Τελέκυ, που είχε τινάξει τα μυαλά του στη Βουδαπέστη 16 ημέρες νωρίτερα.

Την επομένη η σύσκεψη επαναλήφθηκε με συμμετοχή του Βρετανού αρχιστράτηγου της Μέσης Ανατολής, στρατηγού Ουέιβελ. Δεν παρευρισκόταν όμως Έλληνας πρωθυπουργός.

Χάρτης των επιχειρήσεων στο Μπέλες στις 6-9 Απριλίου 1941. Η γερμανική επίθεση βρίσκεται στην πλήρη ανάπτυξή της. Οι θωρακισμένες φάλαγγες πλησιάζουν ολοταχώς στο Κιλκίς. (Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού)

Δεν είχε βρεθεί ακόμη αντικαταστάτης του Κορυζή. Και εκεί, τόσο ο βασιλιάς όσο και ο στρατηγός Παπάγος, εξέθεσαν ωμά τα πράγματα προς τους Άγγλους: έπρεπε να φύγουν για να γλιτώσουν οι ίδιοι και για να αποφύγει η Ελλάδα ένα μάταιο ολοκαύτωμα.

Οι Βρετανοί συμφώνησαν. Και από το Λονδίνο ο πρωθυπουργός Τσώρτσιλ ενέκρινε. Τα πρακτικά του Πολεμικού Συμβουλίου της Μ. Βρετανίας της 21ης Απριλίου γράφουν:

«...Τò Πολεμικόν Συμβούλιον δέχθηκε òτι ή άπόφασις πòυ έλήφθη στην Άθήνα (για την άποχώρησι) έκείνο τò προί πρέπει να έκτελεσθή».

Η εγκατάλειψη της γραμμής Θερμοπυλών άρχισε στις 22 Απριλίου, ενώ σφυροκοπιόταν ήδη από τις προφυλακές της 5ης Γερμανικής Θωρακισμένης Μεραρχίας και καταιονίζόταν από τις βόμβες των αμείλικτων «στούγκας». Οι Βρετανοί πάντως κατόρθωσαν να ξεφύγουν με καλή τάξη μέσα σε δραματικά επεισόδια και άρχισαν να επιβιβάζονται με ταχύ ρυθμό στα λιμάνια της Αττικής (Πόρτο Ράφτη και Ραφήνα), ενώ ο κύριος όγκος τους εισέρρεε στην Πελοπόννησο. Και υπήρξε ένας θρίαμβος του βρετανικού φλέγματος, αποθέωση της πειθαρχίας και της οργάνωσης, η μαχητική εκείνη απαγκίστρωση του Εκστρατευτικού Σώματος, που βρέθηκε ξαφνικά ακάλυπτο, μισοκυκλωμένο, κάτω από τη δαμόκλειο σπάθη του εχθρικού αεροπορικού μονοπωλίου, μέσα στον ακάθεκτο σίφουνα του «μπλιτς κριγκ».

Εμμ. Τσουδερός

Συγχρόνως, όμως, στην Αθήνα παιζόταν η τελευταία πράξη του ελληνικού δράματος. Αμέσως μετά την αυτοκτονία του Κορυζή, στις 18 Απριλίου, ο βασιλιάς Γεώργιος, αναζητώντας νέο πρωθυπουργό, στράφηκε αρχικά στους παράγοντες της 4ης Αυγούστου. Κατόπιν, απευθύνθηκε στους παλιούς, κοινοβουλευτικούς αρχηγούς, που είχε αχρηστεύσει και καταδιώξει το καθεστώς του. Δεν δεχόταν όμως κανείς να παίξει τον ρόλο του προέδρου μιας κυβέρνησης φυγής. Και, μετά από μια σπασμοδική απόπειρα να αναλάβει ο ίδιος και πρωθυπουργικά καθήκοντα στις 20 Απριλίου, κατέληξε τελικά την επομένη να αναθέσει την εντολή σε ένα από τα θύματα της 4ης Αυγούστου.

Ήταν ο τέως διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδος, Εμμανουήλ Τσουδερός. Βρισκόταν εξόριστος από το 1939, αλλά τις τελευταίες εβδομάδες τού είχε επιτραπεί να έρθει στην Αθήνα «επ' αδεία», επειδή η σύζυγός του είχε ασθενήσει βαριά. Τη νύχτα του Μεγάλου Σαββάτου, κλήθηκε βιαστικά στο ξενοδοχείο της Μεγάλης Βρετανίας. Και εκεί, έκπληκτος, αυτός ο «επ' αδεία εξόριστος», που έξω από την πόρτα του παραφύλαγαν πάντα τα όργανα της Ασφάλειας παρακολουθώντας κάθε κίνησή του, άκουσε τον βασιλιά να του λέει απότομα: «Αναλαμβάνετε, κύριε Τσουδερέ, υπουργός Εξωτερικών και Οικονομικών; Αν ναι, θα ορκιστείτε αμέσως». Ο Τσουδερός δέχτηκε. Πιο μεγάλη όμως υπήρξε η έκπληξή του όταν την επομένη, ενώ τελείωνε το πασχαλιάτικο γεύμα του, κλήθηκε ξανά από τον βασιλιά, επειγόντως. Και πάλι, χωρίς περιφράσεις, του είπε: «Αποφάσισα να σας μεταβιβάσω την πρωθυπουργία. Θα μεταβούμε στην Κρήτη για να συνεχίσουμε. Αν δέχεστε, θα ορκιστείτε αμέσως».

Η εκλογή του Τσουδερού οφειλόταν στο ότι ήταν βενιζελικός και Κρητικός. Οι κάτοικοι της Μεγαλονήσου, η οποία θα σήκωνε τώρα το βάρος του αγώνα, δεν θα ανέχονταν αρχηγό κυβέρνησης τεταρτοαυγουστιανής προέλευσης. Και θα ενθουσιάζονταν αν αυτός ήταν δηλωμένος βενιζελικός και επιπλέον συμπατριώτης τους.

Ο Τσουδερός δέχτηκε χωρίς δισταγμό. Ορκίστηκε επιτόπου, αμέσως. Ήταν 12:30'. Και, μετά από μία ώρα, εξέπεμπε από τον Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών διάγγελμα προς

τον λαό. Πώς κατόρθωσε τόσο αστραπιαία να συντάξει και να εκφωνήσει εκείνο το θερμό διάγγελμα, που δεν είχε καθόλου τον χαρακτήρα της προχειρότητας; Για πολύ καιρό αποτέλεσε ένα μικρό μυστήριο, το οποίο έλυσε ο ίδιος μόλις το 1966. Ο ακαδημαϊκός Ηλ. Βενέζης, στο έργο του που εξέδωσε το έτος εκείνο, *Εμμανουήλ Τσουδερός, ο Πρωθυπουργός της Μάχης της Κρήτης*, παραθέτει στη σελίδα 174 μια περιεργη αυτόγραφο αφήγησή του, που αναφέρει ένα απίθανο περιστατικό. Ο Τσουδερός βεβαιώνει ότι ένα μήνα πριν από την πρωθυπουργοποίησή του είχε κληθεί από τον Κωνσταντίνο Μελά σε μια πνευματιστική συνεδρίαση, στην οποία το πνεύμα του Ελευθερίου Βενιζέλου θα... του μιλούσε από το υπερπέραν! Ο μέλλον πρωθυπουργός παρέστη πράγματι, μαζί με τον Μελά, έναν καθηγητή θεολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, και το μέντιουμ Δώρα Κασσιανίδου. Και με τόνο άκρας σοβαρότητας γράφει:

«Μετά την κεκανονισμένην προσευχήν, πού γίνεται εις την άρχήν τής συνεδριάσεως, η όδηγός (τό μέντιουμ) έκάλεσε τόν Έλευθέριον Βενιζέλον, ό όποιος ήλθε και μου προανήγγειλε ότι λίαν προσεχώς, ύστερα από έθνικας συμφοράς πού προσεγγίζουν, θα έκαλούμην εις την Άρχήν και με συνεβούλευσε να μη διστάσω να αναλάβω. Μου έδιδε την ύπόσχεσιν ότι θα με έβοήθει εις τό δύσκολον τούτο έργον μου. Έπικολούθησεν εις τας έπομένας ήμέρας και δευτέρα και τρίτη έπικοινωνία, κατά τας όποιας, πλην του Έλευθερίου Βενιζέλου προσήλθον ό Άλέξανδρος Παπαναστασίου, ό πατήρ μου και άλλοι, οι όποιοι με συνεβούλευον όπως και ό Έλευθέριος Βενιζέλος. Ό πατήρ μου και ό Έλευθέριος Βενιζέλος έπροχώρησαν να μου είπουν (άκριβέστερον να γράψουν επί έρωτήσεώς μου), τό τί έπρεπε να είπω προς τόν λαόν όταν θ' ανέλαμβάνα Κυβερνήτης. Περί τών συνεδριάσεων αυτών υπάρχουν πρακτικά. Αυτοί με παρεκίνησαν να καθήσω και να έτοιμάσω τόν λόγον τόν όποιον εξέφώνησα άργότερον, μόλις ανέλαβα την πρωθυπουργίαν. Δέν δυσκολεύομαι να όμολογήσω ότι εις αυτόν τόν λόγον έχω παρμένα άρχετα από τά υπαγορευθέντα υπό του Έυπερέραν. Έτσι έξηγείται πώς ήμουν έτοιμος να όμιλήσω έντός όλίγων ώρων άφ' ότου ανέλαμβάνα Πρόεδρος τής Κυβερνήσεως».

Πώς αυτός ο ψυχρός τραπέζιτης, ο πολιτικός που, όπως αποδείχθηκε, ήταν προικισμένος με ρεαλισμό, καταγινόταν και πίστευε στο υπερφυσικό και στο μεταφυσικό; Περιεργη ανάμειξη της παραψυχολογίας και του πνευματισμού στο εθνικό δράμα της Ελλάδας. Ο θετικός άνθρωπος όμως θα θεωρήσει ότι πρόκειται απλώς περί σκηνοθεσίας του Τσουδερού, για να εμφανιστεί στους Κρήτες –τότε και στο μέλλον– σαν ο άνθρωπος που είναι και μετά θάνατον ο εκλεκτός του Ελευθερίου Βενιζέλου!

Πάντως, όμως, έγινε πρωθυπουργός και η ορκωμοσία του έχει μια ιδιαίτερη σημασία: υπήρξε η αρχή του τέλους της 4ης Αυγούστου· η πρώτη έμπρακτη αποδοκιμασία της από τον βασιλιά. Εδέησε να μεσολαβήσουν ο πόλεμος και η καταστροφή για να βαδίσει προς τη λήξη της η κατάσταση που επιβλήθηκε πριν από 5 χρόνια με κυριότερη δικαιολογία την αντιμετώπιση του διαγραφόμενου πολέμου και της καταστροφής.

Η φυγή

Πρώτη μέριμνα της νέας κυβέρνησης ήταν η αποχώρηση από την Αθήνα και η εγκατάσταση της στην Κρήτη. Ήδη, πριν πάρει την επίσημη μορφή της η φυγή, είχε αρχίσει η μεταφορά των αρχείων. Στις 16 Μαρτίου και ο χρυσός της Τράπεζας της Ελλάδος πήρε τον ίδιο δρόμο.

Με τα αντιτορπιλικά *Βασιλεύς Γεώργιος* και *Βασίλισσα Όλγα* έγινε η διακόμισή του –610.796 ουγγιές, δηλαδή συνολικού βάρους 17 τόνων– στο υποκατάστημα Ηρακλείου, όπου υπήρχαν αρκετά ασφαλή χρηματοκιβώτια. Στις 21 Απριλίου έφυγαν το μεσημέρι το ζεύγος των διαδόχων –Παύλος και Φρειδερίκη– με τα παιδιά τους και πολλοί ανώτεροι υπάλληλοι. Και το ίδιο βράδυ επιβιβάστηκαν στο αντιτορπιλικό *Βασίλισσα Όλγα* οι υπουργοί, η διοίκηση της Τράπεζας της Ελλάδος –Κυριάκος Βαρβαρέσσος και Γεώργιος Μαντζαβίνος– και ένα μικρό πλήθος αξιωματούχων. Η επιβίβαση έγινε στην παραλία των Μεγάρων υπό δραματικές συνθήκες. Μόλις είχε βομβαρδιστεί η περιοχή εκείνη από τα «στούκας» και ένα φλεγόμενο ατμόπλοιο φώτιζε τη *Βασίλισσα Όλγα* καθώς αποσπούσε την άγκυρα και βυθιζόταν στο σκοτάδι για το αβέβαιο ταξίδι. Έμενε μόνο η κορυφή της πολιτείας. Τα ξημερώματα της 23ης Απριλίου, από την αποβάθρα της Σχολής Ναυκών και Τορπιλών στον Σκαρμαγκά, επιβιβάστηκαν σε ένα υδροπλάνο τύπου «Σάντερλαντ» ο βασιλιάς και ο πρωθυπουργός Τσουδερός. Τους συνόδευσαν ο πρίγκιπας Πέτρος και ο Άγγλος πρεσβευτής σερ Μάικλ Πάλαιρετ. Στις 5:30' ακριβώς το «Σάντερλαντ» αποθαλασσώθηκε, αφήνοντας πίσω την Αθήνα και την ηπειρωτική Ελλάδα στο έλεος των εισβολέων.

Ο πρεσβευτής

Έως ότου όμως πραγματοποιηθεί η επιβίβαση της φυγής, έπρεπε να επιλυθούν διάφορα λεπτομερειακά προβλήματα. Και ένα από αυτά, που προσλάμβανε τη μορφή ιλαροτραγωδίας, ήταν η τύχη του Γερμανού πρεσβευτή. Από τα παράδοξα του Ελληνογερμανικού Πολέμου ήταν ότι ο διπλωματικός εκπρόσωπος του Χίτλερ στην Ελλάδα, πρίγκιπας Έρμπαχ, παρέμεινε στην έδρα του σε όλη τη διάρκεια της γερμανικής επίθεσης. Μετά την επίδοση της δραματικής διακοίνωσης στις 5:30' της 6ης Απριλίου 1941 προς τον πρωθυπουργό Κορuzzi, με την οποία ανήγγειλε την εισβολή του στρατού της χώρας του, θα έπρεπε ο Γερμανός πρεσβευτής –κατά τη διεθνή διπλωματική πρακτική σε τέτοιες περιπτώσεις– να ετοιμάσει τις αποσκευές του και μαζί με όλο το προσωπικό να ζητήσει την ασφαλή μεταφορά του είτε στη χώρα του είτε σε ουδέτερο έδαφος. Δεν έκανε όμως κάτι τέτοιο ο πρίγκιπας Έρμπαχ. Αρνήθηκε να αναχωρήσει και παρέμειναν τόσο αυτός όσο και οι συνεργάτες του στο μέγαρο της πρεσβείας τους. Η ελληνική κυβέρνηση δεν θέλησε να μεταχειριστεί βία. Και έτσι ξετυλιγόταν ένα τραγελαφικό φαινόμενο, που αντίστοιχό του δύσκολα θα ανακαλύψει κανείς στα διπλωματικά χρονικά.

Οι Γερμανοί επιτίθεντο και προέλαυναν διά πυρός και σιδήρου. Αλλά ο πρεσβευτής τους και το προσωπικό της πρεσβείας παρέμειναν στις θέσεις τους. Και ανέρχονταν σε πάνω από 100 οι υπάλληλοι, που οι περισσότεροι ήταν καμουφλαρισμένοι κατάσκοποι, πράκτορες των 12 μυστικών γερμανικών υπηρεσιών πληροφοριών. Επρόκειτο για ένα φαινόμενο σκανδαλώδες και παράνομο. Κάτι παραπάνω: σε όλο το τρομακτικό 20ήμερο της γερμανικής επίθεσης, και ενώ οι μεραρχίες του Χίτλερ κυλούσαν αμείλικτες προς την Αθήνα, πολλοί από τους υπαλλήλους της Γερμανικής Πρεσβείας κυκλοφορούσαν ανενόχλητοι στην ελληνική πρωτεύουσα. Μερικοί, όπως ο στρατιωτικός ακόλουθος συνταγματάρχης Φον Κλεμ Χόχενμπεργκ, γύριζαν με τη στρατιωτική τους στολή, χρησιμοποιώντας ανοικτά αυτοκίνητα –και ασφαλώς δεν το έκαναν για λόγους ψυχαγωγίας.

Για την ιστορική ακρίβεια, πρέπει να σημειωθεί ότι ο πρίγκιπας Έρμπαχ και οι συνεργάτες του δεν πρωτοτυπούσαν. Έξι μήνες πριν, ο Ιταλός πρεσβευτής Γκράτσι υπήρξε

ο πρώτος διδάξας. Μετά την επίδοση του ιταλικού τελεσιγράφου στον πρωθυπουργό Μεταξά, τα ξημερώματα της 28ης Οκτωβρίου 1940, πήγε και κλείστηκε στην πρεσβεία του. Και αρνήθηκε να αναχωρήσει. Είδε και έπαθε η ελληνική κυβέρνηση τότε για να τον απελάσει μετά από μερικές ημέρες.

Αλλά εδώ, στην περίπτωση των Γερμανών, τα πράγματα είχαν ξεπεράσει τα όρια του τραγικού και του κωμικού μαζί. Όταν όμως η ελληνική κυβέρνηση επρόκειτο να φύγει, πρόβαλε το ερώτημα: Και τι θα γινόταν με τη γερμανική διπλωματική αντιπροσωπεία; Με εισήγηση του Βρετανού πρεσβευτή Πάλαιρετ, βασιλιάς και πρωθυπουργός αποφάσισαν να θεωρηθούν τα μέλη της αιχμάλωτοι ή όμηροι και να μεταφερθούν στην Αίγυπτο. Οι Άγγλοι κατόπιν θα τους αντάλλαζαν με δικούς τους διπλωμάτες που τους κρατούσαν οι Γερμανοί. Αλλά η εξωφρενική εκείνη υπόθεση είχε μια εξίσου εξωφρενική κατάληξη: το βράδυ της 22ας Απριλίου, ενώ ο πρωθυπουργός επέβλεπε την τακτοποίηση των φακέλων του Υπουργείου Εξωτερικών που θα έπαιρνε μαζί του, μια πολυπληθής ομάδα υπαλλήλων του υπουργείου τον επισκέφθηκε για να του δηλώσει: «Κύριε πρόεδρε, θα παραιτηθούμε όλοι αν πάρετε μαζί σας τον Γερμανό πρεσβευτή και το προσωπικό της πρεσβείας του. Αυτό θεωρούμε ότι αποτελεί παραβίαση του διεθνούς δικαίου». Έκπληκτος ο Τσουδερός ρώτησε: «Και τι σας νοιάζει εσάς;» «Φοβούμαστε ότι οι Γερμανοί θα εφαρμόσουν αντίποινα όταν καταλάβουν την Αθήνα», τόνισε ο επικεφαλής τους. «Ίσως και να τη βομβαρδίσουν. Γι' αυτό, σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την απόφασή σας, θα παραιτηθούμε».

Η απειλή εκείνη των υπαλλήλων είχε κωμική μορφή. Να παραιτηθούν; Αλλά μήπως θα διατηρούνταν στην Αθήνα σε λειτουργία Υπουργείο Εξωτερικών; Πάντως, ο πρωθυπουργός δεν θέλησε να έρθει σε σύγκρουση μαζί τους και έκανε μια συμβιβαστική πρόταση: να αναχωρήσει ο Γερμανός πρεσβευτής με τους υπαλλήλους του σε 24 ώρες για την Τουρκία.

Διαβιβάστηκε η πρόταση αμέσως στον πρίγκιπα Έρμπαχ, ο οποίος, μπροστά στον κίνδυνο να γίνουν όλοι όμηροι, δέχτηκε. Αλλά, πριν εκπνεύσει η προθεσμία των 24 ωρών, η Ανώτατη Αρχή της Ελλάδας, βασιλιάς και πρωθυπουργός, έφτυσαν τα ξημερώματα –όπως είδαμε– της επόμενης ημέρας, 23ης Απριλίου, για την Κρήτη.

Ο Παπάγος

Από όλη όμως εκείνη τη φυγή ένας ήταν ο Μέγας Απών: ο αρχιστράτηγος. Γιατί δεν έφευγε και αυτός; Λογικά, η θέση του ήταν ανάμεσα στους ηγέτες που θα συνέχιζαν τον αγώνα. Δεν είχε πάψει να κατέχει το αξίωμά του και φυσιολογικά αυτός θα διηύθυνε την παραπέρα μάχη των ενόπλων δυνάμεων. Λίγοι όμως ήξεραν ότι ήδη ο στρατηγός Παπάγος είχε γκρεμιστεί στο μηδέν. Από την ημέρα που παραδόθηκε ο στρατός της Αλβανίας, είχε απωθηθεί στο περιθώριο. Ο βασιλιάς δεν του απηύθυνε πια τον λόγο, κανείς δεν του έδινε σημασία, και ο ίδιος παρέμενε μελαγχολικός, απομονωμένος στο γραφείο του στο ξενοδοχείο της Μεγάλης Βρετανίας. Κανείς δεν τον ενημέρωνε για τις μεγάλες αποφάσεις που λαμβάνονταν τις τελευταίες ημέρες, εκτός από μία: ότι αυτός θα παρέμενε στην Αθήνα: δεν θα ακολουθούσε τις Ανώτατες Αρχές.

Ουσιαστικά, επρόκειτο για απομάκρυνσή του από τη θέση του. Γιατί εκείνη η χτυπητή δυσμένεια σε ημέρες τόσο τραγικές; Πολλά έχουν γραφεί, με επικρατέστερη εκδοχή ότι ήταν πια ανεπιθύμητος στους Άγγλους. Πραγματικά, τόσο το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής όσο και μέλη της αγγλικής κυβέρνησης, με επικεφαλής τον υπουργό Εξωτερικών Ήντεν, थे-

ωρούσαν κατά μεγάλο μέρος τον Παπάγο υπαίτιο της κατάρρευσης. Η μήνις τους δεν στρεφόταν τόσο στη διοίκησή του κατά τη διάρκεια της απεγνωσμένης μάχης υποχώρησης του Βρετανικού Εκστρατευτικού Σώματος, αλλά εντοπιζόταν κυρίως σε ένα προγενέστερο γεγονός. Όταν από τις αρχές του 1941 η γερμανική επίθεση αναμενόταν με βεβαιότητα, το Βρετανικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής έβλεπε ως στρατηγική αντιμετώπιση του τρομερού κινδύνου μία και μοναδική λύση: να εγκαταλειφθεί όλη η περιοχή του ΤΣΑΜ (Δυτική Θράκη, Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία μαζί με τη Θεσσαλονίκη) και να συμπτυχθεί ο στρατός της Αλβανίας ανατολικότερα, στη γραμμή Βερμίου, όπου θα προβαλλόταν η άμυνα μαζί με τις δυνάμεις του ΤΣΑΜ και το Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα.

- Στις 22 Φεβρουαρίου 1941 έγινε στο Τατόι μεγάλη σύσκεψη της ελληνικής και βρετανικής στρατιωτικής ηγεσίας, με συμμετοχή του Άγγλου υπουργού Εξωτερικών Ήντεν. Οι Βρετανοί ζήτησαν επίμονα τη σύμπτυξη των ελληνικών δυνάμεων στη γραμμή Βερμίου-Αλιάκμονα-Ολύμπου, όπου θα τις συναντούσε το Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα. Και έφτυγαν με την εντύπωση ότι ο στρατηγός Παπάγος συμφώνησε.

- Στις 2 Μαρτίου έγινε νέα σύσκεψη στην Αγγλική Πρεσβεία Αθηνών. Εκεί οι Βρετανοί ρώτησαν τον Παπάγο αν η σύμπτυξη στη γραμμή Βερμίου-Ολύμπου πραγματοποιήθηκε. Και με έκπληξη άκουσαν τον Έλληνα αρχιστράτηγο να απαντά αρνητικά. «Θα αμυνθούμε στα σύνορα, στη γραμμή Μπέλες-Νέστος», δήλωσε και ανέπτυξε τα επιχειρήματά του. Οι Βρετανοί τα απέρριψαν και ζήτησαν έστω και τότε να γίνει η σύμπτυξη στη γραμμή Βερμίου. Ο Παπάγος και πάλι αρνήθηκε.

- Στις 4 Μαρτίου έγινε τρίτη μεγάλη σύσκεψη, με συμμετοχή του βασιλιά Γεωργίου. Και τώρα ο Παπάγος απέρριψε τη δυνατότητα της σύμπτυξης πριν δώσει τη μάχη στη γραμμή Μπέλες-Νέστου. Οι Άγγλοι έφτυγαν αγανακτισμένοι και ο Ήντεν τηλεγράφησε στον Γκόττλιν: «Η κατάσταση μετεβλήθη επί τα χείρω».

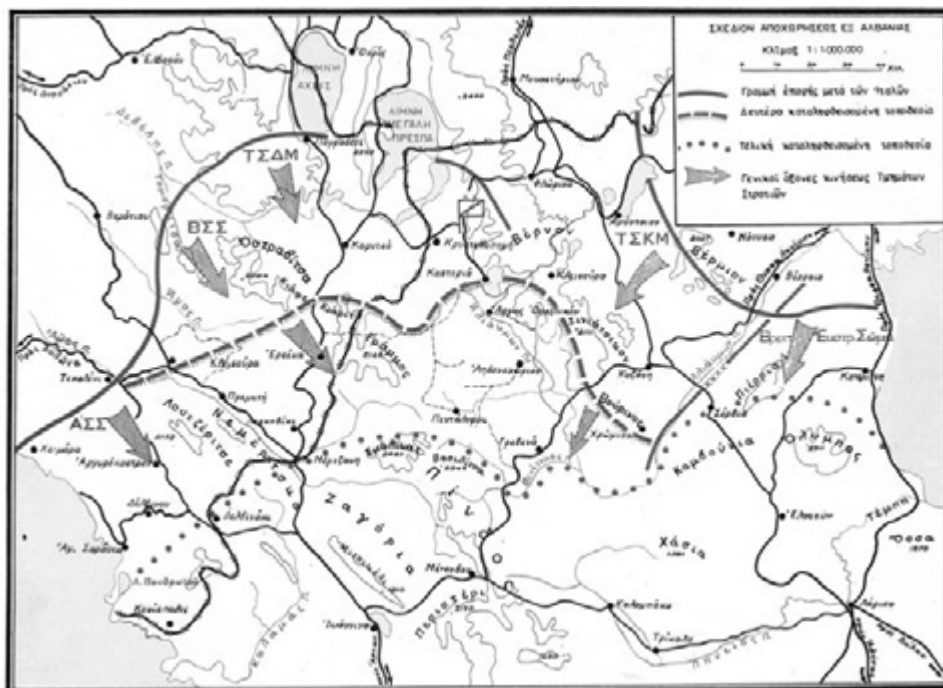
Τη μεθεπομένη, ο Βρετανός πρωθυπουργός, όπως γράφει στα απομνημονεύματά του (τόμος ΙΙΙ, σελ. 116, ελλην. έκδοση), απαντούσε στον υπουργό του:

«Πράγματι, η κατάσταση μετεβλήθη επί τα χείρω... Η αδυναμία του Παπάγου να ενεργήσει ως είχε συμφωνήσει μεθ' ἡμῶν εἰς τὰς 22 Φεβρουαρίου, ἡ προφανῆς δυσκολία να ἀποσύρῃ τὸν στρατὸν τοῦ ἐκ τοῦ Ἀλβανικοῦ μετώπου καὶ τὸ πρόγραμμα τῶν πιθανῶν κινήσεων μας τὸ ὁποῖον ὑπέβαλεν ὁ Οὐέιβελ, ὡς καὶ ἄλλοι δυσμενεῖς παράγοντες... καθιστοῦν δύσκολον εἰς τὴν Κυβέρνησιν να πιστεῦῃ ὅτι ἔχομεν τώρα τὴν δύναμιν να ἀποτρέψωμεν τὴν μοῖραν τῆς Ἑλλάδος...»

Υπήρχε σωτηρία;

Εδώ όμως ακριβώς γεννιέται το πελώριο ιστορικό ερώτημα: Μήπως, αν πραγματικά είχε γίνει σύμπτυξη δυνάμεων και άμυνα σε νέο μέτωπο, ήταν δυνατόν το ελληνικό έθνος –ή το μεγαλύτερο μέρος του– να αποφύγει την υποδούλωση και την τραγωδία της Κατοχής; Μήπως χάθηκε μια αποφασιστική ευκαιρία σωτηρίας;

Δεν συνέλαβαν βέβαια μόνο οι Βρετανοί αυτή τη στρατηγική ιδέα. Και πολλοί Έλληνες στρατιωτικοί και πολιτικοί τη συζητούσαν τους μήνες και τις εβδομάδες που προηγήθηκαν από τη γερμανική επίθεση. Επιχειρήματα ισχυρά υπάρχουν και κατά και υπέρ. Κατά της πιθανότητας σωτηρίας είναι ότι θα μπορούσε να γίνει σοβαρή σκέψη για την οργάνωση άμυντικού μετώπου έναντι των Γερμανών, με την προϋπόθεση ότι η Γιουγκοσλαβία θα

Η κατάσταση στο μέτωπο τη 15η Απριλίου 1941, όταν η γερμανική επίθεση έχει κορυφωθεί. Η μαύρη γραμμή δείχνει τη διάταξη των ελληνικών και βρετανικών στρατευμάτων εκείνη την ημέρα. Η διακεκομμένη δείχνει τη βραχύτερη διάταξη που έπρεπε να καταλάβουν τα στρατεύματα, αλλά δεν πρόλαβαν... (Γενικό Επιτελείο Στρατού, Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού)

παρέμενε ουδέτερη και θα μας κάλυπτε από τον Βορρά. Αλλά η Γιουγκοσλαβία αποτίναξε την ουδετερότητα και συντρίφθηκε κεραυνοβόλα. Από εκεί εκτοξεύθηκαν τα τρομερά χαλκίδια έμβολα της 2ης και της 5ης Γερμανικής Θωρακισμένης Μεραρχίας, που σαν κριοί γκρέμισαν ανελέητα, μαζί με τα «στούκας», κάθε ελληνική και βρετανική αντίσταση.

Άλλωστε, υπό οποιοσδήποτε περιστάσεις, ο συσχετισμός δυνάμεων δεν άφηνε σοβαρές ελπίδες να αντέξει μόνιμα ένα ελληνοβρετανικό μέτωπο στη γερμανοϊταλική επίθεση. Ακόμη και αν γίνονταν κανονικά η σύμπτυξη και η εγκατάσταση του στρατού της Αλβανίας και της Α. Μακεδονίας, μαζί με τους Βρετανούς, σε ένα νέο μέτωπο, θα έπρεπε 23 ελληνικές μεραρχίες και 3½ βρετανικές να αντιμετωπίσουν την επίθεση 25 ιταλικών μεραρχιών και 19 γερμανικών, από τις οποίες οι 7 θωρακισμένες, που θα τις επέστρεφαν: 1½ μεραρχία αλεξιπτωτιστών και 1.500 αεροπλάνα. Θα μπορούσαν να αντέξουν μέχρι το τέλος οι ελληνοβρετανικές δυνάμεις ή θα απέβαινε μάταιη η μαζική τους θυσία;

Υπάρχουν όμως και αντίστροφα αδρά επιχειρήματα: Όσο δυσμενής και αν ήταν ο συσχετισμός δυνάμεων, αν οι Ελληνοβρετανοί ήταν σε θέση να αντέξουν ένα διάστημα 1-1½ μήνα, πιθανότατα θα αποτρεπόταν μέχρι τέλος η κατάληψη όλης της Ελλάδας. Γιατί ο Χίτλερ δεν είχε περιθώρια χρόνου. Η αποφασιστική του στρατηγική κατεύθυνση ήταν η επίθεση κατά της Ρωσίας. Δεν θα την καθυστερούσε χάριν του ελληνικού μετώπου, το οποίο ήταν δευτερεύον. Χρειαζόταν απαραίτητως για την εκστρατεία κατά της Σοβιετι-

κής Ένωσης τις δυνάμεις που διέθετε για τη μάχη της Ελλάδας. Και θα τις απέσυρε, εγκαταλείποντας αυτή τη μάχη, ή συντηρώντας τη με λίγες μεραρχίες, οπότε το ελληνικό μέτωπο θα μπορούσε να κρατηθεί οριστικά.

Και, οσοδήποτε απώλειες παθαίναμε αγωνιζόμενοι σε ένα τέτοιο μέτωπο, θα αποτελούσαν μικρό τμήμα του πελώριου κέρδους ότι θα αποφεύγαμε τον όλεθρο που έσπειρε η Κατοχή.

Αποπομπή

Ήταν δυνατόν, λοιπόν, να κρατηθεί οριστικά μια αμυντική τοποθεσία στην Ελλάδα έναντι των Γερμανών; Το πρόβλημα είναι κολοσσιαίο και δεν περιορίζεται στο πρόσωπο του Παπάγου. Όλες, άλλωστε, οι εναντίον του επικρίσεις στο θέμα αυτό μπορούν να γίνουν στηριζόμενες σε εκ των υστέρων διαπιστώσεις. Αλλά ο Έλληνας αρχιστράτηγος τους μήνες που προηγήθηκαν από τη γερμανική επίθεση δεν μπορούσε να προφητεύσει ούτε τη γιουγκοσλαβική έξοδο και κατάρρευση ούτε την επίθεση του Χίτλερ κατά της Ρωσίας, για να λάβει κατάλληλα τις αποφάσεις του.

Πάντως, οι Άγγλοι κατηύθυναν τότε προς το πρόσωπό του τα βέλη της οργίλης δυσφορίας τους. Αυτός, λοιπόν, ήταν ο λόγος που ο αρχιστράτηγος εγκαταλείφθηκε στην Αθήνα κατά την αποχώρηση των Ανώτατων Αρχών; Θα έπρεπε να το θεωρήσουμε ως δεδομένο, τόσο μάλλον όσο υπάρχουν και πολλές δυσάρεστες εκθέσεις του Βρετανού πρεσβευτή Πάλαιρετ για τον Παπάγο. Οι Άγγλοι, γενικά, με πρωταγωνιστή τον Άντονι Ήντεν, θεωρούσαν ότι ο αρχιστράτηγος των Ελλήνων μετά τον θάνατο του Ιωάννη Μεταξά έγινε «δύστροπος και ηττοπαθής». Σε αντίθεση προς τον βασιλιά Γεώργιο, που τον χαρακτήριζαν πάγια «ήρεμο, αποφασιστικό και χρήσιμο». Αλλά τα απόρρητα αρχεία του Φόρεϊν Όφισ, που δημοσιεύθηκαν το 1971-72 (915 τόμοι), φέρνουν στο φως ένα σημείωμα του Τσώρτσιλ προς τον Ήντεν με ημερομηνία 22 Απριλίου 1941. Ο Άγγλος πρωθυπουργός αναφέρεται στην αναχώρηση της ελληνικής κυβέρνησης στην Κρήτη και γράφει:

«... Ο Παπάγος, ο οποίος μεταφέρει το στρατηγείο του στους Δελφούς, θα παραμείνει με τα στρατεύματα όσον το δυνατόν περισσότερο και θα αναχωρήσει στην Κρήτη την τελευταία στιγμή...»

Το σημείωμα είναι σαφές: Ο Τσώρτσιλ θεωρεί αυτονόητη τη διατήρηση του Παπάγου στη θέση του, ανεξαρτήτως των επικρίσεων εναντίον του. Θεωρεί φυσικό να μεταβεί και αυτός στην Κρήτη. Μήπως όμως το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής επέβαλε στον βασιλιά και τον Έλληνα πρωθυπουργό την απομάκρυνση του αρχιστράτηγου εν αγνοία του Βρετανού πρωθυπουργού; Από όσα γνωρίζουμε για τον πολυπράγμονα συγκεντρωτισμό του Τσώρτσιλ κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αποκλείεται αυτό το ενδεχόμενο. Δεν θα διανοούνταν ο Άγγλος αρχιστράτηγος να καθαιρέσει τον Έλληνα συνάδελφό του, χωρίς να λάβει έγκριση από τον τρομερό πρωθυπουργό του. Και, οπωσδήποτε, θα τον ενημέρωνε.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι άλλος πήρε την απόφαση να απομακρύνει τον Παπάγο. Και δεν μπορεί να είναι παρά ο άτεγκτος Γεώργιος. Ο πρωθυπουργός Τσουδερός υπερεθεμάτισε. Γιατί ήθελε να εξαφανιστούν από το προσκήνιο όσον το δυνατόν περισσότεροι τεταρτοαυγουστιανοί. Και, τόσο ο ένας όσο και ο άλλος, θέλησαν να τον εξωθήσουν σε παραίτηση. Λίγες ώρες πριν ξεκινήσουν για την Κρήτη, ο Εμμ. Τσουδερός επισκέφθηκε τον μελαγχολικό αρχιστράτηγο στο δωμάτιό του, στο ξενοδοχείο της Μεγάλης Βρετανίας.

«Σας αποχαιρετώ, στρατηγέ», του είπε, «αλλά νομίζω ότι θα έπρεπε να υποβάλετε την παραίτησή σας, ώστε να μη βρεθείτε στην ανάγκη να παραδώσετε το ξίφος σας στον εχθρόν. Θα ήταν μειωτικό και για σας και για τον στρατό».

Ο Τσουδερός, φυσικά, δεν κοπτόταν για την αξιοπρέπεια του Παπάγου. Αλλά εκείνος φάνηκε πρόθυμος. Προθυμία έδειξε και όταν σε λίγο ήρθε για τον ίδιο σκοπό ο αυλάρχης Μερκάτης εκ μέρους του βασιλιά. Ο Γεώργιος, βέβαια, που βρισκόταν στο ίδιο ξενοδοχείο, μπορούσε να διανύσει μερικά μέτρα και να έρθει ο ίδιος, αλλά εξακολούθησε να αποφεύγει την επαφή μαζί του. Την επομένη, πάντως, ο αρχιστράτηγος υπέβαλε την παραίτησή του από το αξίωμά του. Η αποδοχή της στάλθηκε τηλεγραφικώς από την Κρήτη, στην οποία είχε φτάσει ήδη ο βασιλιάς με την κυβέρνηση. Έτσι, ο άνθρωπος που ήταν επικεφαλής του στρατού στον επικό αγώνα της Αλβανίας μάζεψε ήσυχα τα χαρτιά του το βράδυ της 23ης Απριλίου και κατέφυγε σιωπηλός και διακριτικός στο ήρεμο σπίτι του.

Δουγκέροκη

Τι απέγινε όμως στο μεταξύ το Βρετανικό Εκστρατευτικό Σώμα; Συνέχιζε την εκτέλεση της «Επιχειρήσεως Δαίμων», όπως λεγόταν η εκκένωση της Ελλάδας. Έως τις 26 Απριλίου είχε εγκαταλείψει την Αττική –στην οποία εισέβαλαν από τις 25 οι Γερμανοί, για να καταλάβουν την Αθήνα στις 27– και έκανε την ύστατη, απεγνωσμένη προσπάθεια φυγής από τα λιμάνια της Πελοποννήσου.

Την 25η Απριλίου οι Γερμανοί με αερομεταφερόμενες δυνάμεις κατέλαβαν τον Ισθμό της Κορίνθου. Η μικρή βρετανική μονάδα που τον φρουρούσε κονιοροτοποιήθηκε. Αλλά η γέφυρα είχε ήδη υπονομευτεί. Και δύο θαρραλέοι νεαροί αξιωματικοί, ο λοχαγός Φίλιπς και ο υπολοχαγός Τάυσον, ήταν κρυμμένοι στους θάμνους, σε απόσταση 200 μέτρων, όταν οι Γερμανοί αλεξιπτωτιστές ρίχτηκαν και σπεύδαν να την καταλάβουν και να κόψουν τα καλώδια πυροδοτήσεως. Οι δύο Άγγλοι, με εκπληκτική ψυχραιμία, άρχισαν να βάλουν με τουφέκια από τη θέση τους κατά του εκρηκτικού γεμίσματος. Οι Γερμανοί τούς αντιλήφθηκαν και ρίχναν εναντίον τους πυρά ομαδόν. Ταυτόχρονα, 12 αλεξιπτωτιστές περνούσαν τη γέφυρα τρέχοντας για να τους εξοντώσουν. Εκείνοι όμως συνέχισαν το έργο τους. Και, τελικά, η γέφυρα ανατινάχθηκε με τρομερές εκρήξεις, ενώ τα συντρίμια της κατέπεσαν στη διώρυγα μαζί με τους κατακομματιασμένους 12 αλεξιπτωτιστές. Οι δύο Άγγλοι αξιωματικοί κατόρθωσαν να διαφύγουν μέσα στη σύγχυση και να φτάσουν στο Ναύπλιο. Το γερμανικό μηχανικό όμως μπόρεσε μέσα σε λίγες ώρες να εγκαταστήσει μια πρόχειρη νέα γέφυρα και άρχισε η χειμαρρώδης διοχέτευση των δυνάμεων της 5ης Θωρακισμένης Μεραρχίας, ενώ στην περιοχή Πατρών αποβιβαζόταν η μονάδα Ες-Ες «Αδόλφος Χίτλερ». Αλλά οι Βρετανοί ήδη κατέφθαναν στα λιμάνια της επιβίβασης, και κυρίως στο Ναύπλιο, στην Καλαμάτα και στη Μονεμβασιά. Από τη Μονεμβασιά διέφυγαν τη νύχτα της 28ης Απριλίου 4.000 Νεοζηλανδοί, σε πλήρη τάξη, χωρίς να χαθεί ούτε ένα πολυβόλο. Αλλά στο Ναύπλιο είχαν απομείνει 1.700 άνδρες, που το πρωί βρέθηκαν κυκλωμένοι από τα γερμανικά άρματα και παραδόθηκαν οι 1.300. Η δραματικότερη σκηνή όμως παίχτηκε στην Καλαμάτα. Εκεί είχαν συρρεύσει μέσα σε σύγχυση 8.000 Βρετανοί και 2.000 Γιουγκοσλάβοι. Λίγοι ήταν οπλισμένοι και επικρατούσε χαώδης κατάσταση. Οι Γερμανοί είχαν επισημάνει τη συγκέντρωση τόσων χιλιάδων στο λιμάνι και με όλες τις δυνάμεις τους έτρεχαν από τους κατεστραμμένους δρό-

μους της Πελοποννήσου προς την Καλαμάτα. Δεν απέμενε χρονικό περιθώριο επιβίβασης για τους φινιάδες παρά η νύχτα της 29ης Απριλίου. Μέσα σε λίγες ώρες θα κρινόταν η τύχη αυτής της μικρής Δουγκέρκης.

Ατμόσφαιρα αγωνίας επικρατούσε. Διοίκηση, άνδρες αλλά και οι κάτοικοι διερωτούσαν: Θα πρόφταναν να σωθούν; Μια αγγλική μοίρα από δύο καταδρομικά και επτά αντιτορπιλικά, καθώς και τρία εμπορικά πλοία, κατέπλευσαν στο λιμάνι στις 9 το βράδυ. Αλλά, ενώ μέσα στο σκοτάδι και με μεγάλη σύγχυση άρχισε η επιβίβαση, οι γερμανικές θωρακισμένες προφυλακές έμπαιναν στην πόλη βιάλλοντας με τα κανόνια και τα πολυβόλα των αρμάτων. Πανικός και διάλυση επικράτησαν, μερικοί όμως αποφασιστικοί Άγγλοι και Νεοζηλανδοί αξιωματικοί και υπαξιωματικοί έσωσαν την κατάσταση. Συγκεντρώνοντας με κραυγές όσους ένοπλους συναντούσαν, οργάνωσαν αστραπιαία απεγνωσμένη αντεπίθεση. Ένας Νεοζηλανδός λοχίας με μια μικρή ομάδα εφόρμησε εναντίον δύο τεταγμένων γερμανικών κανονιών, εξόντωσε τους υπηρέτες τους με τις ξιφολόγχες και κατόπιν έστρεψε τις κάννες τους κατά της σκοτεινής μάζας των εχθρικών αρμάτων. Μέσα σε δύο ώρες οι Γερμανοί είχαν ανατραπεί, αφήνοντας στα χέρια των Βρετανών 2 άρματα, 12 οχήματα, 2 πυροβόλα, 150 αιχμαλώτους, ενώ οι νεκροί ανέρχονταν σε 41. Ήταν μια εκπληκτική και θυελλώδης επιχείρηση μέσα στο σκοτάδι, που στέφθηκε με μοναδική επιτυχία. Και τα μεσάνυχτα από την ξηρά δόθηκε προς τα πλοία με σήματα Μορς το σήμα: «Ο Κέν».

Τότε, όμως, έγινε εντελώς απροσδόκητα η κορύφωση της τραγωδίας. Η επιβίβαση, που είχε διακοπεί με τον πανικό και τη μάχη, επρόκειτο να ξαναρχίσει. Αλλά τη στιγμή εκείνη έβγαινε έξαλλος στην ξηρά ένας αξιωματικός του ναυτικού με τρομερό μήνυμα προς τον Άγγλο ανώτερο διοικητή, ταξίαρχο Πάρριγκτον. Μόλις είχε έρθει υπερεπείγον σήμα του αρχιναύαρχου της Ανατολικής Μεσογείου Κάννιγκαμ προς τα πολεμικά σκάφη, να αποπλεύσουν αμέσως προς συνάντηση του στόλου, γιατί είχε κάνει εξόρμηση ο ιταλικός στόλος και ο Κάννιγκαμ εφορμούσε εναντίον του. Τα καταδρομικά και τα αντιτορπιλικά, εκτελώντας τη διαταγή, σήκωσαν τις άγκυρες τους χωρίς στιγμή χρονοτριβής και έφυγαν. Τα δύο εμπορικά είχαν ήδη αναχωρήσει με ένα τμήμα των φινιάδων. Και απέμειναν 10.000 άνδρες στην παραλία, απελπισμένοι, εγκαταλειμμένοι, ενώ οι Γερμανοί ξανάρχονταν.

Πραγματικά, τα εχθρικά άρματα είχαν εμφανιστεί πάλι στις παρυφές της Καλαμάτας. Και ο ταξίαρχος Πάρριγκτον έκρινε ότι δεν είχε δυνατότητες να δώσει μάχη. Οι φινιάδες αποτελούσαν άοπλο συρφετό, χωρίς διάθεση τώρα πια να αντιδράσει. Έτσι, στις 5:30' το πρωί της 30ής Απριλίου παραδόθηκε, χωρίς να πέσει τουφεκιά αυτή τη φορά, με 7.000 τουλάχιστον άνδρες. Μετά από λίγες ώρες, ο Βρετανός αρχιναύαρχος Κάννιγκαμ, ενώ έπλεε ολοταχώς προς συνάντηση του εχθρού, ανακάλυψε ότι η πληροφορία για την έξοδο του ιταλικού στόλου ήταν ανακριβής. Αλλά τώρα πια ήταν αργά για να ξαναγυρίσουν τα πολεμικά στην Καλαμάτα. Έτσι, έληξε άδοξα η μικρή Δουγκέρκη της Πελοποννήσου και τερματίστηκε η βρετανική εκστρατεία στην ηπειρωτική Ελλάδα. Αλλά από τους 62.562 άνδρες του Εκστρατευτικού Σώματος είχαν διασωθεί οι 50.732.

Σοβαρότερες υπήρξαν οι απώλειες υλικού: 209 αεροπλάνα, 134 άρματα και θωρακισμένα αυτοκίνητα («κάριερς»), 498 πυροβόλα, 49 αντιαρματικά πυροβόλα, 150.000 τουφέκια, 8.000 φορητά αυτοκίνητα. Εκείνο όμως που έχει πρωταρχική σημασία στον πόλεμο είναι το έμπνηχο υλικό, και η διάσωση του όγκου του στην Ελλάδα υπήρξε ένας μεγάλος άθλος, ο οποίος επέτρεπε να συνεχιστεί ο αγώνας σε άλλα μέτωπα.

Η βρετανική Δουγκέρκη της Ελλάδας. Το σχεδιάγραμμα δείχνει από πού διέφυγαν οι Βρετανοί (μαύρα βέλη) στα πλοία. (Επανασχεδιασμός του χάρτη της αρχικής έκδοσης)

Επίλογος

Το πρωί της 30ής Απριλίου, όταν και το τελευταίο έμπορο βρετανικό σκάφος εγκατέλειπε τις ακτές της απελπισμένης και ανίσχυρης ηπειρωτικής Ελλάδας, δεν απέμειναν παρά λίγα νησιά έξω από την τροχιά της θύελλας. Καταλήφθηκαν όμως και αυτά αστραπιαία.

Οι Γερμανοί, κινητοποιώντας κάθε πλωτό μέσο που έβρισκαν, αποβιβάστηκαν αμέσως στη Λήμνο (24 Απριλίου), στην Εύβοια (25 Απριλίου), στη Σέριφο (27 Απριλίου), στη Λέσβο (4 Μαΐου), στη Χίο (4 Μαΐου), στη Μήλο (8 Μαΐου), στην Κέα (10 Μαΐου), χωρίς σχεδόν να συναντήσουν αντίσταση. Η Σαμοθράκη και η Θάσος παραδόθηκαν στις 13 Μαΐου από τους Γερμανούς στους Βουλγάρους. Οι Ιταλοί κατέλαβαν την Κέρκυρα (28 Απριλίου), την Κεφαλληνία (29 Απριλίου), τη Ζάκυνθο (1 Μαΐου), την Ιθάκη (5 Μαΐου), τις Κυκλάδες εκτός από τη Σέριφο και την Κέα (4-14 Μαΐου) και τη Σάμο (8 Μαΐου).

Απέμεινε μόνο η Κρήτη, ως τελευταίο οχυρό του ελληνικού κράτους. Πάντως, στις αρχές Μαΐου η Ελλάδα ήταν, εκτός από τη Μεγαλόνησο, εξ ολοκλήρου κατεχόμενη χώρα. Εννέα γερμανικές μεραρχίες, έντεκα ιταλικές, τρεις βουλγαρικές, αποτελούσαν την τεράστια δύναμη Κατοχής που έλεγχε έναν λαό εξουθενωμένο, ο οποίος όμως από τις πρώτες κιόλας ημέρες της δουλείας άρχισε να προπαρασκευάζει την επαναστατική απελευθέρωσή του.

Κατοχική κυβέρνηση

Τι συνέβαινε στο μεταξύ στην κατεχόμενη Αθήνα; Στις 29 Απριλίου 1941, στην αίθουσα των Παλαιών Ανακτόρων, όπου άλλοτε ήταν το γραφείο του υπουργού Διοικήσεως Προτευούσης, Κ. Κοτζιά, ορκιζόταν η πρώτη κατοχική κυβέρνηση του ελληνικού κρά-

τους, το οποίο τώρα από Βασίλειο της Ελλάδας είχε μετονομαστεί σε «Ελληνική Πολιτεία». Η ορκωμοσία έγινε ενώπιον του πρωθυερέα του Ναού του Αγίου Γεωργίου Καρύτση, Ν. Παπαδόπουλου.

Στις ημέρες της συνθηκολόγησης του στρατού της Αλβανίας, επικρατούσε η άποψη μεταξύ των στρατιωτικών ηγητόρων να σχηματιστεί κυβέρνηση πολιτική, με πρωθυπουργό τον μητροπολίτη Ιωαννίνων Σπυρίδωνα, που είχε πρωτοστατήσει στις ζυμώσεις για την κατάθεση των όπλων. Αργότερα, όμως, αποφάσισαν οι ίδιοι οι στρατηγοί που σήκωσαν το βάρος της παράδοσης να αναλάβουν και τις ευθύνες της διακυβέρνησης. Έτσι, την ημέρα εκείνη, η νέα 11μελής κυβέρνηση περιλάμβανε 6 ανώτατους διοικητές του στρατού και η σύνθεσή της είχε ως εξής:

Πρωθυπουργός: στρατηγός Γεώργ. Τσολάκογλου

Υπουργός Εξωτερικών: στρατηγός Παν. Δεμέστιχας

Υπουργός Συγκοινωνιών: στρατηγός Σ. Μουτούσης

Υπουργός Εθνικής Αμύνης: στρατηγός Γ. Μπάκος

Υπουργός Εργασίας και Γεωργίας: στρατηγός Χαρ. Κατσιμήτρος

Υπουργός Εμπορικής Ναυτιλίας: πλοίαρχος Ιάσων Παπαδόπουλος

Υπουργός Εθνικής Οικονομίας και προσωρινά Οικονομικών: Πλάτων Χατζημιχάλης

Υπουργός Δικαιοσύνης και προσωρινά Αγορανομίας: Αντώνιος Λιβιεράτος

Υπουργός Προνοίας: καθηγητής Κ. Λογοθετόπουλος

Υπουργός Παιδείας: καθηγητής Κ. Λογοθετόπουλος.

Ο όρκος τον οποίο έδωσαν είχε την εξής διατύπωση:

«Ὁρκίζομαι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Πατρίδος νὰ ἐκτελῶ τὰ καθήκοντά μου ἐντίμως καὶ εὐσυνειδήτως καὶ νὰ καταβάλλω ἀπάσας τὰς δυνάμεις μου, ὅπως ἐξυπηρετῶ τὰ συμφέροντα τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ λαοῦ».

Η κυβέρνηση εκείνη αναλάμβανε το άχαρο και επικίνδυνο έργο να περισυλλέξει τα ερείπια και να γιατρέψει τις πληγές του λαού, κάτω από τις συνθήκες μιας στυγνής Κατοχής. Ο κατακτητής ήδη έκανε από ημέρα σε ημέρα πιο βαριά την παρουσία του. Γιατί ο Χίτλερ διέτασε μεν την απόλυση των Ελλήνων αιχμαλώτων και δήλωνε στις 4 Μαΐου: «Τρέφουμε ειλικρινή συμπάθεια για τον φτωχό ελληνικό λαό ο οποίος είναι θύμα του βασιλιά του και μιας ολιγαρχικής κλίκας ιθύνόντων», αλλά την ίδια ημέρα έγινε μεγάλη στρατιωτική παρέλαση των Γερμανών στο μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτου, μπροστά στον στρατόρχη Φον Λιστ (αρχηγό των δυνάμεων της Βαλκανικής) και τον στρατηγό της αεροπορίας Φον Ριχτόφεν, που πρόβαλε στους κατοίκους τη νέα πραγματικότητα. Και στις εφημερίδες δημοσιεύθηκε μια παγερή ειδοποίηση του Γερμανικού Φρουραρχείου Αθηνών:

«Τιμωρεῖται διὰ θάνατου ὅστις δὲν ἤθελε παραδόσει ἐντὸς 24 ὥρῶν τὰ τυχόν ὑπὸ τὴν κατοχὴν του ὄπλα, ἐκρηκτικὰ ὕλας κ.λπ., εἰς τὰς Γερμανικὰς Στρατιωτικὰς Ἀρχάς».

Πάντως, η κυβέρνηση Τσολάκογλου κατέβαλε κάθε προσπάθεια να δαμάσει το χάος και να επιβάλει κάποια τάξη. Στις 2 Μαΐου λειτούργησαν τα πρώτα τρένα. Στις 12 Μαΐου αποκαταστάθηκαν οι τηλεφωνικές και τηλεγραφικές επικοινωνίες. Στις 17 Μαΐου έγινε η διανομή του τηλεφωνικού καταλόγου Αθηνών του 1941. Και, στο μεταξύ, από την πρώτη ημέρα της Κατοχής, στην πρωτεύουσα –όπως και στις άλλες πόλεις– καταστήματα, τα

κέντρα και τα θεάματα ήταν ανοικτά. Δινόταν μια ψευδαίσθηση ότι η ζωή ξανάβρισκε τον ρυθμό της μετά τον εφιάλτη του Απριλίου. Πολύ σύντομα οι πρώτες εκείνες προσπάθειες θα κατέρρεαν δραματικά και τα πάντα θα βυθίζονταν στο κατοχικό χάος. Αλλά για την ώρα όλοι προσέβλεπαν απεγνωσμένα προς τον αντικατοπτρισμό της σύντομης απελευθέρωσης και η κυβέρνηση με κάθε μέσο εξέτρεφε την αυταπάτη της ομαλότητας. Σε βαθμό ώστε στις 27 Μαΐου με ένα διάταγμα καθόρισε ακόμη και το ύψος των επιτοκίων των τραπεζών: Ταμειυτηρίου 2%! Όψεως 1%! Επρόκειτο για ιλαροτραγωδία. Ποια επιτόκια; Οι τράπεζες ουσιαστικά είχαν πάψει να υπάρχουν.

Τιμωρήθηκαν αρκετά οι άνδρες που συγκρότησαν την πρώτη κατοχική κυβέρνηση. Άλλοι καταδικάστηκαν βαρύτατα, άλλος σφαγιάστηκε. Σήμερα μπορεί βέβαια κανείς να τους ενατενίσει με περισσότερη ηρεμία και ωριμότητα. Αντικειμενικά, η συνθηκολόγηση στην οποία πρωταγωνίστησαν και η κυβέρνηση την οποία σχημάτισαν διευκόλυναν τη στρατιωτική προσπάθεια του εχθρού και αυτό είναι που ζυγίζει αποφασιστικά σε έναν πόλεμο. Αυτό τους καταλογίζει και η ιστορία. Αλλά υποκειμενικά θα τους κατατάξουμε στους συνειδητούς προδότες, στους φιλόδοξους και καιροσκοπούς που πίστεψαν στη γερμανική νίκη και έσπευσαν να επωφεληθούν μέσα στον χαλασμό; Ή θέλησαν πραγματικά να προφυλάξουν τον στρατό και τον λαό από την εξόντωση; Η κρίση κλίνει στη δεύτερη άποψη. Οι στρατηγοί της συνθηκολόγησης που έγιναν υπουργοί είχαν πολεμήσει προηγουμένως με αυτοθυσία. Κανείς δεν αμφισβήτησε τον πατριωτισμό τους και πρέπει να τους κατατάξουμε στην κατηγορία όχι του Κουίσιλιγκ αλλά του Πεταίν. Δεν φαίνεται να πίστευαν, οι περισσότεροι τουλάχιστον, στην τελική γερμανική νίκη, θαμπωμένοι από ηχηρές αρχικές επιτυχίες του Χίτλερ, στις οποίες περιλαμβανόταν βέβαια και η κεραυνοβόλα κατάληψη της Ελλάδας. Πέρα όμως από τις υποκειμενικές τους προθέσεις, υπάρχει το αντικειμενικό γεγονός της υπηρεσίας στον εθνικό εχθρό κι αυτό βαρραίνει ανεπανόρθωτα.

Εκστρατεία στη Ρωσία;

Εξαίρεση ολοφάνερη αποτελούσε ο στρατηγός Γ. Μπάκος. Γερμανόφιλος εκ πεποιθήσεως, από τα πρώτα βήματά του στον στρατό, ανήκε στους αξιωματικούς που παραδόθηκαν με το Δ' Σώμα Στρατού στους Γερμανούς το 1916 και οδηγήθηκαν στο Γκαίρλιτς. Και όταν το 1935, ως πρόεδρος του Στρατοδικείου Λαρίσης, δίκασε για το αποτυχόν βενιζελικό πραξικόπημα της 1ης Μαρτίου, μεταξύ άλλων, και τον γερουσιαστή Πέλλης Νεόκοσμο Γρηγοριάδη, εκείνος τού έστειλε από το κελί του μια υβριστική επιστολή με τίτλο: «Αξιότιμον κύριον Γκαίρλιτς...» Ο Μπάκος δεν έδειξε ότι θίχτηκε, δεν καταδίκασε σε θάνατο –όπως θα μπορούσε– τον αγριεμένο γερουσιαστή, ο οποίος τού έγραφε: «Συ ο προδότης, ο Γκαίρλιτς, θα δικάσεις εμένα;» Ανεξάρτητα όμως από τη γερμανοφιλία του, στο αλβανικό μέτωπο πολέμησε εξαίρετα. Διοίκησε τον μισό στρατό (το Β' Σώμα, που παρέτασε 7 μεραρχίες με 100.000 άνδρες) και έπαιξε κεφαλαιώδη ρόλο στον θρυμματισμό της εαρινής επίθεσης του Μουσολίνι, τον Μάρτιο του 1941. Στη συνθηκολόγηση συνέργησε εξαιρετικά, αλλά δεν επιθυμούσε να συμμετάσχει στην κυβέρνηση. Και χρειάστηκε η πίεση των υποταγμένων διοικητών του για να αναλάβει το Υπουργείο Αμύνης, με το οποίο προσέφερε μεγάλες υπηρεσίες στους ξεριζωμένους πολεμιστές.

Ο Μπάκος πίστευε στην τελική νίκη της Γερμανίας. Και ο άνθρωπος που τον γνώριζε εκ βάθρων, ο επιτελάρχης του στο Β' Σώμα Στρατού, συνταγματάρχης τότε (αργότερα

αρχηγός ΓΕΣ) Θρ. Τσακαλώτος, γράφει γι' αυτόν στο βιβλίο του *40 Χρόνια Στρατιώτης της Ελλάδας* (τόμ. Α΄, σελ. 368):

«Ο στρατηγός Μπάκος... μόνον έναν έχθρο έβλεπε, τούς κομμουνιστάς. Τούς δέ Γερμανούς ως τούς μόνους που μπορούσαν να τούς εκμηδενίσουν. Γι' αυτό ήθελσε να κάμη έθελοντικά Σώματα υπό καταλλήλους διοικητάς για να σταλούν να πολεμήσουν έναντιον τών Ρώσων... Έκαμε ειδικήν συγκέντρωσιν τότε, εις τήν οποίαν εκάλεσεν έναν αριθμόν συνταγματαρχών, ύπηρετούντων εις τò ύπουργείον. Δέν είχαν κληθή, έμαθα τόν σκοπόν και μετέβην αυτόκλητος διά να αντιδράσω. Έξήγησε σαφέστατα τήν έπιθυμίαν του και τήν πεποίθησί του ότι όταν νικήση ή Γερμανία, αυτό (ή άποστολή Σώματος στη Ρωσία) θα είναι ένα επιχείρημα στα χέρια τής Ελλάδος. Τόν άπέτρεψα με όλην μου τήν δύναμιν και ένθυμούμαι άκόμη τήν φράσιν που τού είπα: “Προσέχετε, ό έλληνικός λαός δέν συγχωρεί τούτάς άποφάσεις. Θα σηκωθούν και οι πέτρες άκόμη έναντιον εκείνων που θα τολμήσουν να πολεμήσουν έναντιον οίουνδήποτε συμμάχου μας”. Με άκουσε, αλλά κατάλαβα πλέον ότι δέν μπορούσα να έχω εμπιστοσύνην εις τήν κρίσιν του. Έπίστευεν εις τήν νίκην τής Γερμανίας... Φοβούμαι ότι ό Μπάκος έπεσε θύμα τού Γερμανού Στρατιωτικού Άκολούθου, με τόν όποιον εύρίσκετο, ύποχρεωτικώς άλλωστε, εις έπαφήν».

Αυτό το κείμενο είναι αποκαλυπτικό: ελληνικό στρατιωτικό Σώμα στη Ρωσία μαχόμενο δίπλα στους Γερμανούς! Σαν την «Κυανή Μεραρχία» που απέστειλε ο Φράνκο της Ισπανίας, σαν τη στρατιά που έστειλε ο Αβερέσκου της Ρουμανίας! Ο Μπάκος πίστευε ότι το Σώμα αυτό θα αποτελούσε κεφάλαιο της Ελλάδας, όταν στην τελική κρίση νικήτρια θα ήταν η Γερμανία. Μα εκείνοι που νίκησαν τελικά ήταν οι Δυτικοί Σύμμαχοι. Και, αν είχε υλοποιηθεί η πρόθεση του Μπάκου, θα αποτελούσε στίγμα για την Ελλάδα, που στην πράξη θα μεταβαλλόταν σε θαυμαστό επιχείρημα στα χέρια αυτών που, είτε απλά ως επικριτές είτε ως διεκδικητές, θα είχαν συμφέρον να επιζητούν μείωση των ελληνικών αξιώσεων.

Με τον Τσολάκογλου υπήρχε μια διαφορά: δεν πίστευε στην τελική γερμανική νίκη. Ο στρατηγός Θρ. Τσακαλώτος, στο ίδιο έργο, γράφει (σελ. 368): «Αντιθέτως, ο στρατηγός Τσολάκογλου έπίστευεν εις τήν νίκην των Συμμάχων από της πρώτης ημέρας». Δεν υπήρξε γερμανόφιλος και οι εκδηλώσεις του υπέρ των αρχών Κατοχής αποτελούσαν μορφές σκοπιμότητας για να αφηθεί απερίσπαστος στο έργο του, της περισυλλογής των ερειπίων και της περίθαλψης των πολεμιστών και των πολεμοπαθών, άκόμη και όταν στις 6 Μαΐου εξέδιδε ημερήσια διαταγή προς τον στρατό, που με απόφαση του Χίτλερ αποδεσμευόταν από την αιχμαλωσία, στην οποία δήλωνε:

«...Ο γερμανικός στρατός δέν ήλθεν ως πολέμιος, ως έχθρός. Ήλθεν ως φίλος... Έχομεν ύποχρέωσιν... να συμμορφωθώμεν προς τήν νέαν τάξιν πραγμάτων... να ένστερνισθώμεν τά μεγάλα δόγματα και τās ύψηλās άρχάς του έθνικοσοσιαλισμοϋ... Μεταβαίνοντες εις τās έστίας σας διατηρήσατε άμείωτον τήν εύγνωμοσύνην σας προς τόν Φύρερ...»

Ίσως και τότε δεν εξέφραζε τα πραγματικά του αισθήματα, αλλά έκανε αυτό που κοινώς αποκαλούμε «πολιτική». Αντικειμενικά, όμως, έσπερνε στον λαό ηττοπάθεια, σύγχυση, αποσύνθεση. Και η προσφορά του γινόταν αρνητική, εφόσον εξυπηρετούσε έτσι ή αλλιώς τον κατακτητή.

Οι δευτερεύοντες

Σε μικρότερη κλίμακα, είχαν παρεμφερή ευθύνη και οι υπουργοί, παρό τα κατά βάθος πατριωτικά τους αισθήματα. Τα πράγματα διαφέρουν όμως στα κατώτερα κλιμάκια, στους δευτερεύοντες. Εκεί οι αξιωματικοί που ανέλαβαν διοικητικές θέσεις (στα υπουργεία, σε υπηρεσίες ή ως νομάρχες) βάδιζαν συνήθως σε προδιαγεγραμμένο σχέδιο να βοηθήσουν στην αντιμετώπιση της καταστροφής και να βλάψουν όσο μπορούσαν τον εθνικό εχθρό. Πολλοί τοποθετούνταν, άλλωστε, με υπόδειξη των μυστικών υπηρεσιών των Συμμάχων ή και διαφόρων απελευθερωτικών οργανώσεων.

Ο γράφων, τον Ιούλιο του 1941, είχε μεταβεί στην Έδεσσα όπου μαζί με τον έφεδρο λοχαγό Ι. Κομφόπουλο, τον δικηγόρο Ν. Γερογιάννη και άλλους θέλησε να βάλει τις βάσεις μιας οργάνωσης κατά των Βουλγάρων κομιτατζήδων, που την εποχή εκείνη είχαν εγκατασταθεί στη Δυτική Μακεδονία υπό την κατάληψη των Γερμανών και αποτελούσαν τον πρωταρχικό και άμεσο εθνικό κίνδυνο σε αυτή την περιοχή. Ήταν μία από τις πρώτες εθνικές οργανώσεις. Παντοδύναμη η βουλγαρική προπαγάνδα προσπαθούσε να προσηλυτίσει και να αφομοιώσει τους σλαβόφωνους κατοίκους. Αλλά, ύστερα από μια μυστική σύσκεψη, ο Ν. Γερογιάννης είπε στον γράφοντα: «Πρέπει να ξέρεις ότι ο νομάρχης μάς βοηθά. Και καλό είναι να του πούμε τα σχέδιά μας».

Παρουσιάστηκαν τότε στον νομάρχη Γ. Θεμελή –αξιωματικό της αεροπορίας, που φυσικά είχε τοποθετηθεί εκεί από τον Τσολάκογλου–, ο οποίος, αφού άκουσε την έκθεση για τη νέα οργάνωση, άνοιξε ένα ντουλάπι σαν καταπακτή στη βάση του γραφείου του και τους είπε: «Το βλέπετε αυτό; Μοιάζει σαν μυστική αποθήκη. Λοιπόν, βρείτε πρώτα όπλα και εν ανάγκη φέρτε τα να τα κρύψουμε εδώ. Είναι το ασφαλέστερο οπλοστάσιο. Βρίσκομαι σ' αυτή τη θέση για να εξουδετερώσω τους κομιτατζήδες. Στο μεταξύ, αν κάνω τον φίλο των Γερμανών κι αν ακόμη σας αφορίσω, μη σας στενοχωρεί. Είναι πολιτική. Αλλά είμαι μαζί σας».

Στο πλαίσιο αυτό, άλλοι φοβούνταν τις ηθικές ευθύνες της θέσης τους, όπως ο δήμαρχος Αθηναίων Αμβρόσιος Πλυτάς, ο οποίος τη 10η Μαΐου παραιτήθηκε για να αντικατασταθεί αυθημερόν από τον καθηγητή Κυριάκο Μέριμγκα, και άλλοι τις αποδέχονταν πρόθυμα, γιατί ανήκαν ήδη στον μυστικό μηχανισμό της αντίστασης, όπως ο Άγγελος Έβερετ, που τοποθέτησε η κυβέρνηση στις 2 Μαΐου ως διοικητή της Γενικής Ασφάλειας Αθηνών. Φυσικά όμως υπήρχαν και οι συνειδητοί αριβίστες καιροσκόποι, αληθινοί προδότες, που έβλεπαν την Κατοχή ως ευκαιρία φιλοδοξιών και πλουτισμού, προσέφεραν υπηρεσίες στον εχθρό και αποτέλεσαν το μαύρο στίγμα στην ελληνική εθνική ανάταση της κατοχικής περιόδου.

Αδέξιες ενέργειες

Όσο για την κυβέρνηση, ενώ έτσι ή αλλιώς η ηθική βάση της ήταν σαθρή, γινόταν ακόμη πιο επισφαλής από διάφορες αδέξιες ενέργειές της. Αντί να αρκεστεί στον ρόλο της περισυλλογής, θέλησε από τις πρώτες ημέρες, για λόγους προφανώς ηθικού αντιπερισπασμού, να στραφεί κατά του προηγηθέντος ελληνικού καθεστώτος.

Από τα πρώτα μέτρα της ήταν η δίωξη των τεταρτοαυγουστιανών υπουργών που είχαν παραμείνει στην Αθήνα και πολλών άλλων αξιωματούχων τού προ της συνθηκολόγησης καθεστώτος. Έτσι, στις 6 Μαΐου συνελήφθησαν οι: Άγγελος Οικονόμου τέως

υπουργός Συγκοινωνίας, Άγ. Ταμπακόπουλος Δικαιοσύνης, Ι. Αρβανίτης Εθν. Οικονομίας, Γ. Κυρίμης Μακεδονίας, Ευ. Καλαντζής Θράκης, Μπ. Αλεβιζάτος υφυπουργός Συνεταιρισμών, Ν. Μαυρουδής υφυπουργός Εξωτερικών, Ν. Παπαδήμας υφυπουργός Στρατιωτικών, Ιπ. Παπαβασιλείου υφυπουργός Ναυτικών, Π. Οικονομάκος υφυπουργός Αεροπορίας, Γ. Ζαφειρόπουλος υφυπουργός Αγορανομίας, Ν. Σπέντζας υφυπουργός Παιδείας, Σ. Πολυζωγόπουλος υφυπουργός, Κ. Μπουρμπούλης υφυπουργός Πολιτικού Γραφείου.

Ο Τσολάκογλου και οι υπουργοί του νόμιζαν πως έτσι ανταποκρίνονταν και κολάκευαν το κοινό αίσθημα, το οποίο ασφαλώς στρεφόταν κατά της 4ης Αυγούστου. Παραγνώριζαν όμως ότι τώρα υπερχαλύπτονταν από τα αισθήματα που γεννούσε η εθνική σκλαβιά, και ιδίως από την οργισμένη απέχθεια που προκαλούσαν στον λαό αυτοί ως κυβερνήτες. Και το σφάλμα τους κορυφώθηκε με τη σύλληψη του στρατηγού Παπάγου που οφειλόταν στον υπουργό Αμύνης Γ. Μπάκο, για την οποία ο στρατηγός Θρ. Τσακαλώτος στο παραπάνω βιβλίο του (σελ. 258) γράφει:

«Πληροφορούμενος, άγνωστον από ποίους, ότι ο στρατηγός Παπάγος τὸν ἔβριζε διὰ τὴν ἀνακωχὴν, δι' ἣν ὁ στρατηγός Μπάκος τὸν ἐθεώρει ἠθικὸν αὐτουργὸν καὶ συμμετόχον, διέταξε τὴ σύλληψί του. Ἀλληλοδιαδόχως προσετρῆξαμε ἵνα τὸν κατευνάσωμεν, ὁ στρατηγός Παπαδόπουλος Δημ., προκάτοχός του εἰς τὸ Β' Σ. Στρατοῦ, ὁ στρατηγός Καράσσης καὶ ἐγώ, τονίσας εἰς αὐτὸν "ὅτι σύλληψις τοῦ Ἀρχιστρατήγου ἀποτελεῖ πρόκλησιν καὶ ἔγκλημα κατὰ τοῦ νικητοῦ στρατοῦ διὰ τὸν ὁποῖον ἐπαθαίνετο". Νομίζω ὅτι μὲ τὸν ἴδιον τόνον ὠμίλησαν καὶ ἄλλοι στρατηγοὶ καὶ ἐματαίωσε τὴν ἀπόφασίν του».

Σε λίγες ημέρες οι συλληφθέντες αφέθηκαν ελεύθεροι, αλλά η κυβέρνηση απέδειξε ότι δεν είχε καμιά επαφή με την πραγματικότητα. Στο μεταξύ, ο λαός από τον ελεγχόμενο ελληνικό Τύπο πληροφορούνταν ή αποκαλύψεις κατά της 4ης Αυγούστου ή τα γερμανικά στρατιωτικά ανακοινωθέντα ή και ανούσια γεγονότα: όπως στις 20 Μαΐου αναγγέλθηκε ότι ο Ιταλός δούκας του Σπολέτο και η σύζυγός του, πριγκίπισσα Ειρήνη της Ελλάδας, κόρη του Κωνσταντίνου και της Σοφίας, επρόκειτο να ανακηρυχθούν βασιλείς του αρτισύστατου κράτους της Κροατίας που σχηματίστηκε από τα ερείπια της κατεστραμμένης Γιουγκοσλαβίας. Αλλά από τον ραδιοσταθμό του «Μπι-Μπι-Σι» (Λονδίνου) μάθαινε ότι ο πόλεμος της Ελλάδας συνεχιζόταν, με την έδρα της εθνικής κυβέρνησης στην Κρήτη. Και η διαίσθησή του τον ειδοποιούσε ότι πολύ σύντομα θα δεχόταν η Μεγαλόνησος τη γιγαντιαία έφοδο των Γερμανών.

Πραγματικά, στις 20 Μαΐου η κατεχόμενη Ελλάδα πληροφορούνταν ότι στην τελευταία αυτή έπαλξη του εθνικού εδάφους είχε αρχίσει ο έσχατος αγώνας.